

7ο - Δίπλα στους ανθρώπους της τέχνης και του στοχασμού

Στο θέατρο του Λυκαβηττού

Εκείνη τη χρονιά πρωτοάνοιξε αυτό το θέατρο. Σαν αστραπή βρέθηκα στην κορυφή του Λυκαβηττού. Συναντώ την κ. Συνοδινού, η οποία μου είπε πως χρειαζόταν δυο κομπάρσους και μάλιστα με ρώτησε αν μπορούσα να φέρω και έναν φίλο μου.

Αμέσως σκέφτηκα τον πολύ αγαπημένο φίλο και συμφοιτητή μου που είχα στο Μικρό Πολυτεχνείο, τον Χαρίλαο τον Γουλή, από την Κέρκυρα.

Το πρώτο έργο, στο οποίο πήραμε μέρος μαζί με τον Χάρη, ήταν η Αντιγόνη του Σοφοκλή σε μετάφραση του Τάσου Λιγνάδη. Παριστάναμε τους στρατιώτες που συνόδευαν την Αντιγόνη. Η κ. Συνοδινού ήταν σπουδαία ηθοποιός, γλυκύτατη και απλή. Πού τα έβρισκε εκείνα τα δάκρυα κάθε βράδυ! Καμιά βοηθητική ουσία δεν χρησιμοποιούσε, απλά ζούσε τόσο πολύ τον ρόλο της. Τη θαύμασα αυτή τη γυναίκα. Πανέμορφη, ψηλή, χαμογελαστή, πάντα αξιοπρεπής, με ένα αριστοκρατικό παρουσιαστικό. Κλασική με όλη τη σημασία της λέξης. Έτσι θα ήταν η Αντιγόνη, έλεγα μέσα μου. Σε κοινωνικές εκδηλώσεις ουδέποτε μας διέκρινε, ακόμα και από τους πολύ φημισμένους ηθοποιούς.

Μετά από 20 μέρες περίπου, ανέβαινε το έργο «Εκκλησιάζουσες» του Αριστοφάνη από τον μεγάλο σκηνοθέτη Μίνωα Βολωνάκη. Ο χορός ήταν γυναικείος και δεν υπήρχε θέση για μας τους δυο. Παρακάλεσα την κ. Συνοδινού, αν ήταν δυνατόν, να έχουμε και σε αυτό το έργο απασχόληση. Μας έστειλε στον Μίνωα.

– Πού να σας βάλω βρε παιδιά; Δεν υπάρχει θέση για άνδρες κομπάρσους. Αφήστε με, να το σκεφτώ όμως, μας λέει ο Βολωνάκης.

Μετά από μια μέρα, μας ανακοινώνει το ευχάριστο γεγονός ότι θα είχαμε απασχόληση και σε αυτό το έργο.

Αρχικά, παρουσιαζόμουν σαν Έρωτας ντυμένος με φτερά, ενώ στη συνέχεια μαζί με τον Χάρη μεταφέραμε το γκιογκιό πίσω

από ένα παραβάν, για να τα «κάνει» ο Καζάκος, που ήταν και ένας από τους πρωταγωνιστές του έργου. Όλη την υπόλοιπη βραδιά, βρισκόμασταν πίσω από κάτι μικρά σπιτάκια με μπαλκονάκι και τα μετακινούσαμε στη σκηνή.

Την άλλη μέρα, ένας έγκριτος κριτικός έγραψε στην εφημερίδα πως ήταν μια εκπληκτική, μια εξάισια παράσταση, ενώ κάπου πιο κάτω σημείωνε: «Αλλά αυτός ο ωραιοπαθής νέος, με τα φτερά στους ώμους, τι δουλειά είχε εκεί;» Πού να ήξερε ο άνθρωπος τη χάρη που μας έκανε αυτός ο σπουδαίος σκηνοθέτης και πως, για να δικαιολογήσει την παρουσία μας, έσπασε το κεφάλι του να μας βρει μια θέση.

Δεν έχω ξαναδεί ωραιότερη θεατρική παράσταση αρχαίας ελληνικής κωμωδίας του Αριστοφάνη από αυτή. Συνολικά δόθηκαν είκοσι παραστάσεις, αλλά σε όλες ο πρωταγωνιστής με τη μοναδική μαεστρία, Γιώργος Μιχαλακόπουλος, είχε πάντα κάτι καινούργιο να προσφέρει στους θεατές αυτοσχεδιάζοντας. Κάθε βράδυ ξεκαρδιζόμουν από τα γέλια, σαν να έβλεπα την παράσταση για πρώτη φορά, απολαμβάνοντας συγχρόνως τις αντιδράσεις ενός κατενθουσιασμένου κοινού. Εκείνο όμως που έμαθα ακόμη από εκείνον το θαυμάσιο ηθοποιό, ήταν αυτό που είπε ο Ταγκόρ: «Ο Μεγάλος είναι γεννημένος να είναι παιδί». Αυτή την παιδική του ψυχή μάς τη χάριζε με απλοχεριά ο Μιχαλακόπουλος και στο έργο, αλλά και έξω από αυτό.

Μια βραδιά, ο φίλος μου ο Χαρίλαος είχε φάει πριν έλθει σκόρδο και κινούσε το σπίτι της Σαπφώς Νοταράς, η οποία πήγε να λιποθυμήσει από τη μυρωδιά μέσα στο κατακαλόκαιρο. Εκείνη την ώρα δεν μπορούσε να γίνει αλλαγή μεταξύ μας, οπότε η μεγάλη Σαπφώ Νοταρά ενέταξε την παράκλησή της στη θεατρική παράσταση.

– Φύγε από δω παιδί μου πιο πέρα, και πες στον άλλο να έρθει εδώ. Πάλι έφαγες σκόρδο!

Κανείς από τους θεατές δεν κατάλαβε τίποτα, αλλά οι ηθοποιοί που συμμετείχαν διερωτήθηκαν τι συνέβαινε με αυτή την αλλαγή στους διαλόγους.

Δώσαμε παράσταση της Αντιγόνης και στο θέατρο της Δωδώνης, ίσως για πρώτη φορά. Κάτω ήταν σανίδες επιπόλαια βαλμένες. Στην πιο αισθαντική στιγμή του έργου, εκεί που η

Αντιγόνη αναθεμάτιζε τη μοίρα της, πατώ ένα σανίδι και σπάει με θόρυβο. Σκόνταψα ξαφνικά και ένα βουητό γέλιου ακούστηκε στο κατάμεστο θέατρο, την πιο κρίσιμη στιγμή. Ωχ, είπα μέσα μου, χάλασα την παράσταση! Και η Αννούλα Συνοδινού, αντί άλλου, μου λέει ψιθυριστά: «Χτύπησες παιδί μου;». Εκείνη τη βραδιά δάκρυσα κι εγώ μαζί της. Βγαίνοντας έξω, με είδε με βουρκωμένα μάτια.

- Καλά, μου λέει, εσύ γιατί κλεις;
- Με συγκινήσατε, γιατί περίμενα να με κατσαδιάσετε που κατέστρεψα την πιο σημαντική σας στιγμή κι εσείς ενδιαφερθήκατε αν έπαθα τίποτα. Κανείς δεν μου έχει φερθεί έτσι ποτέ, εκτός από τη μάνα μου.

Με έπιασε στοργικά από το χέρι και μου είπε:

- Το φαντάζεσαι, να έσπαγες το πόδι; Θα είχαμε τώρα τρεχάματα στα νοσοκομεία.

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον του θεάτρου, δεν κατάφερα μόνον κατά διαστήματα να εξασφαλίσω λίγο-πολύ τα στοιχειώδη προς το ζην. Το μεγάλο όφελος που αποκόμισα, ήταν τα πολιτιστικά του δώρα, καθώς άκουγα τις συζητήσεις, τους προβληματισμούς, τις διαμάχες μεγάλων ηθοποιών και σκηνοθετών της εποχής και παρακολουθούσα από κοντά τις σπουδαίες τους παραστάσεις. Αυτή η αγαθή συγκυρία έδωσε μια άλλη ώθηση στην πολιτιστική μου δίψα. Δεν ήμουν βέβαια από τους πρωταγωνιστές, εν τούτοις η έστω και περιφερειακή ένταξή μου σε αυτό το περιβάλλον, συνέβαλε ώστε να αρχίσω να γίνομαι ένας «άλλος άνθρωπος».

Στο Μικρό Πολυτεχνείο ήρθε να φοιτήσει και ο αδελφός ενός συμμαθητή μου στο Γυμνάσιο Τρικάλων, ο Άγγελος Ντίνος, ο οποίος είχε ήδη τελειώσει και το Μαθηματικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών και συνεργαζόταν σε ένα φροντιστήριο με τον Τάσο Λιγνάδη, ο οποίος είχε κάνει τότε τη μετάφραση της Αντιγόνης που παιζόταν στον Λυκαβηττό. Ήρθαν μαζί να παρακολουθήσουν την παράσταση και ψιθυρίζει ο Άγγελος στον Λιγνάδη:

- Τάσο, βλέπεις αυτόν τον νεαρό με τις χοντρές γάμπες, που μεταφέρει το γκιογκιό; Είναι πολύ αξιόλογο παιδί.

Πάμφτωχος και κάνει τα αδύνατα δυνατά για να σπουδάσει. Πριν έρθει εδώ, ήταν στο θέατρο Ηρώδη του Αττικού και άπλωνε τα μαξιλαράκια. Αξίζει κάθε βοήθεια. Να τον πάρουμε στο φροντιστήριό μας, για να μας βοηθάει;

Ο Τάσος συγκινήθηκε από αυτά που του είπε ο Ντίνος και στο τέλος της παράστασης ήρθε και με βρήκε και πήγαμε όλοι μαζί στη Φωκίωνος Νέγρη στου Φλόκα, ένα στέκι όπου επί χρόνια μετά συναντιόμασταν για φιλοσοφικές και ποικίλες άλλες συζητήσεις. Στην παρέα αυτή συνάντησα πολύ αξιόλογους στοχαστές και επιστήμονες εκείνης της περιόδου, όπως τον Μάνο Χατζηδάκι και τον Στέφανο Κουμανούδη.

Από εκείνη τη χρονιά έπαψα να πεινάω. Ο Άγγελος, ο Τάσος και οι φίλοι τους μου σύστηναν κατά καιρούς ιδιαίτερα φροντιστήρια στις πιο πλούσιες οικογένειες της Αθήνας. Και μίας μόνον οικογένειας τα φροντιστήρια, ήταν για μένα αρκετά για να ζήσω για έναν χρόνο.

Άγγελος Ντίνος

Από τους πιο σημαντικούς φίλους που συνάντησα στη ζωή μου ήταν ο Άγγελος Ντίνος, που ήξερε να κάνει πράξη την εκτίμηση που είχε για μένα. Λιτός στα λόγια, πλούσιος στα έργα. Μετά από τη γνωριμία που κάναμε στο Μικρό Πολυτεχνείο, στάθηκε συμπαραστάτης μου και με βοήθησε να βρίσκω ιδιαίτερα φροντιστήρια. Εκείνος με σύστησε στον Τάσο Λιγνάδη και στον Στέφανο Κουμανούδη, που είχαν θέσεις επιρροής στην κοινότητα των μεγάλων ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων της Αθήνας. Έδειξε κατανόηση στις προσπάθειές μου να κάνω μεταπτυχιακό στο εξωτερικό, μια που τέτοια προγράμματα δεν υπήρχαν τότε στη χώρα μας και, με την εμπειρία που είχε ο ίδιος, μου πρότεινε και το πανεπιστήμιο.

Τρία χρόνια που ήμουν στο εξωτερικό, έστελνε με δική του πρωτοβουλία στον ανάπηρο αδερφό μου χρήματα κάθε μήνα. Όταν επέστρεψα στην Ελλάδα και πήγα να ξεπληρώσω το χρέος μου, δεν το δέχτηκε, γνωρίζοντας τις δυσκολίες μου ως άνεργου επιστήμονα να αντεπεξέλθω στα έξοδα της οικογένειάς μου.

Ήμασταν επί δεκαπέντε χρόνια συνάδελφοι στο Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Άνθρωπος με βαθιά δημοκρατική συνείδηση, δεν

επέτρεπε στον εαυτό του κανένα συμβιβασμό με κανένα κατεστημένο. Στην αρχή ήταν ενάντια στο φεουδαρχικό καθηγητικό κατεστημένο και κατόπιν στον αναδυόμενο «αριστερίστικο» πανεπιστημιακό συντηρητισμό. Αρνήθηκε να εμπλακεί σε οποιεσδήποτε διαδικασίες συναλλαγής για να ανέβει σε ανώτερες βαθμίδες. Παρέμεινε συνειδητά μέχρι το τέλος της θητείας του στη βαθμίδα του Επίκουρου Καθηγητή, γιατί δεν ανεχόταν να θίγεται από εκλεκτορικά σώματα με λειψή ακαδημαϊκή αξιοπρέπεια. Προτιμούσε να συντρίβεται από την εξουσία, παρά να την υπηρετεί. Τη ζωή του την κέρδιζε έχοντας ήσυχη τη συνείδησή του, χωρίς αριβισμούς και νεοπλουτίστικες αγωνίες.

Τάσος Λιγνάδης

Θεωρώ μεγάλη μου τιμή το ότι αναπτύξαμε μια πραγματική φιλία με τον Τάσο Λιγνάδη. Ελληνιστής, θεατρολόγος, στοχαστής, χαρισματική καλλιτεχνική φυσιογνωμία, παθιασμένος με τη ζωή, παθιασμένος με τον έρωτα, αιώνια έφηβος.

Ο ελληνισμός ήταν συνυφασμένος με την ύπαρξή του και όταν ένιωθε ότι αυτός στέρευε μέσα του, έπαιρνε το αεροπλάνο και πήγαινε στις κοιτίδες του, που είναι διάσπαρτες στον κόσμο και εμπνεόταν από τους ανθρώπους, τη γλώσσα τους, την κοινή παράδοση. Μια μέρα, τον καληνύχτισα λέγοντάς του ότι θα τον έβρισκα και την επόμενη το βράδυ, στο γνωστό στέκι.

– Όχι αύριο, γιατί φεύγω. Στέρεψα από ελληνισμό στον τόπο μου και πάω στην Κύπρο.

Ως φοιτητής της δεκαετίας του 50 ήταν πρόεδρος της Πανσπουδαστικής Επιτροπής Κυπριακού Αγώνα (ΠΕΚΕ).

Στους στοχασμούς του, στα έργα του, ακόμα και στα όνειρά του βασιλεύε ο ελληνισμός. Ήξερε σε βάθος την αρχαία ελληνική γλώσσα και έκανε μεταφράσεις. Η μετάφραση της Αντιγόνης του Σοφοκλή ήταν ένα ζωντανό ποίημα συνύπαρξης της αρχαίας με τη νεοελληνική γλώσσα. Μετέφερε δημιουργικά στη γλώσσα μας έργα μεγάλων συγγραφέων και ποιητών άλλων λαών, που ένιωθες πως ήταν Έλληνες. Αυτό αισθάνεται κανείς όταν διαβάσει το έργο του Λόρκα, μεταφρασμένο από τον Τάσο Λιγνάδη, που

είναι και ο πρώτος που επιχείρησε κάτι τέτοιο στην Ελλάδα.

Αλλά και ο Ελύτης ξαφνιάστηκε από τις αναλύσεις και τις ερμηνείες που έκανε ο Τάσος πάνω στο έργο του, το «Άξιον Εστί». Όπως μου είπε ο Τάσος, όταν ο Ελύτης διάβασε την ανάλυση αυτή, ξεπλάγη διότι ανακάλυψε βιωματικές αναπαραστάσεις, που δεν τις είχε συνειδητοποιήσει, όταν συνέθετε το έργο του και ότι αυτές τον βοήθησαν να καταλάβει τα ίδια του τα λόγια ακόμη καλύτερα.

Ο Τάσος ήταν ακόμη και ένας ελκυστικός δάσκαλος. Όταν δίδασκε, εξέπεμπε την ερωτική αύρα της λεύτερης γνώσης, που ήταν ριζωμένη μέσα στα βάθη της δικής του αλήθειας, με στοχασμό, αλλά και με δράση, για να αναστήσει την πατρίδα του, που είχε πέσει σε λήθαργο από την μπόρα του εμφυλίου και της μετέπειτα λαβωμένης δημοκρατίας.

Ανάσανε λίγο με την αλλαγή της κυβέρνησης και την επικράτηση του ΠΑΣΟΚ, αλλά πολύ γρήγορα απογοητεύτηκε.

Είχε δυο χαριτωμένα παιδάκια, τον Δημήτρη και τον Γιάννη. Και η γυναίκα του, η Ευγενία, του στάθηκε δίπλα, σαν σύζυγος και σαν μάνα. Και την περίοδο ακόμη που εκείνος χανόταν στα πάθη του, αυτή ήταν δίπλα του. Τρία παιδιά είχε η Ευγενία, γιατί ο Τάσος ήταν το τρίτο της παιδί.

Ο Τάσος δεν πρόσεχε και πολύ τη ζωή του και πέθανε πολύ νωρίς από έμφραγμα.

Στέφανος Κουμανούδης

Ένας άλλος πολύ ενδιαφέρων άνθρωπος, με τον οποίο σχετιστήκαμε σε αυτό το στέκι της Φωκίωνος Νέγρη, ήταν ο Στέφανος Κουμανούδης. Σπουδαίος αρχαιολόγος, με πάθος για τη δουλειά του. Πολλαπλή προσωπικότητα, ήταν αδελφικός φίλος με τον Άγγελο Ντίνο, τον Τάσο Λιγνάδη και τον Μάνο Χατζηδάκι.

Ήταν και πολύ αθυρόστομος. Μάλιστα πήγε και φυλακή επί Χούντας, όχι γιατί ήταν αντιστασιακός, αλλά γιατί έβγαλε ένα βιβλίο με πολύ τολμηρή γλώσσα στην περιγραφή όσων συνέβαιναν στο περιθώριο της σχολικής ζωής μέσα σε ένα ιδιωτικό αμερικάνικο κολλέγιο, όπου εργαζόταν.

- Αυτά τα ξενόγλωσσα σχολεία της ελίτ μου τη δίνουν, δεν τα μπορώ! Μου έλεγε.
- Τότε Στέφανε, γιατί ζήτησες να προσληφθείς εκεί;
- Πολύ απλό: για να τους βρίζω συνέχεια, να αναγκαστούν να με απολύσουν και να με αποζημιώσουν!

Μου απάντησε με χιούμορ, αν και οι δυο ξέραμε πως δεν ήταν αυτή η αληθινή απάντηση. Πάντα έβρισκε τρόπο να ξεφεύγει, όταν γινόταν λόγος για τα αυτονόητα.

Τον αποκαλούσαν και τσιγκούνη τον Στέφανο. Μα αυτός δεν ήταν. Στις υποχρεώσεις του ήταν εντάξει και με το παραπάνω. Η τσιγκουνιά έχει συνήθως κακομοιριά, αλλά εκείνος μόνο κακόμοιρος δεν ήταν.

Ήμουν στον στρατό και δεν είχα φράγκο. Ως στρατιώτης έπαιρνα τις 20 δρχ., μισθό. Αυτά ήταν όλα και όλα τα λεφτά μου. Μια μέρα, με ειδοποιούν να πάω να εισπράξω ορισμένα χρήματα που μου είχαν στείλει. Πάω και τι να δω, 1.500 δρχ. με αποστολέα τον Στέφανο Κουμανούδη! Όταν πήρα άδεια, έτρεξα κατευθείαν στο γραφείο του, για να τον ευχαριστήσω.

- Ρε Στέφανε, σε ευχαριστώ πολύ γι' αυτό το μεγάλο ποσό που μου έστειλες! Τι να πω, με εξέπληξες.
- Άκου Αριστοτέλη, εγώ δεν χαρίζω λεφτά σε κανέναν. Τα χρήματα αυτά είναι δικά σου. Σου έδινα επί τούτου λιγότερα από όσα δικαιούσουν την περίοδο που εργαζόσουν στο φροντιστήριό μου, γιατί είπα μέσα μου, «αυτός τα τρώει όλα, όσα έχει. Στον στρατό δεν θα έχει καθόλου χρήματα και θα βρεθεί πάλι σε άθλια κατάσταση». Γι' αυτό στα έστειλα.

Ο Στέφανος έπασχε από την καρδιά του και έπαθε στην αρχή ένα μικρό έμφραγμα και μετά από λίγο καιρό ένα πιο μεγάλο και διακομίστηκε στο νοσοκομείο. Πήρα ένα τηλεφώνημα από τον Άγγελο, που μου είπε: «Τρέξε στο Νοσοκομείο, ο Στέφανος έπαθε έμφραγμα, είναι σοβαρά».

Τρέχω με αγωνία και βλέπω στο δωμάτιο με τα κρεβάτια στη σειρά, τον Στέφανο να ξεκαρδίζεται στα γέλια. Αντιμετώπιζε τον θάνατο ως έχει. Φυσιολογικά. Κάποιος άλλος στη θέση του, πού να έβρισκε το κουράγιο να γελάει.

- Κάτσε να σου πω, να γελάσεις, μου λέει. Χτες λοιπόν με μετέφεραν στα επείγοντα, γιατί η κατάστασή μου θεωρήθηκε πολλή κρίσιμη. Την ώρα που με εξέταζαν, έφεραν έναν άλλον με έμφραγμα και ρωτούσαν οι γιατροί για να μάθουν πώς το έπαθε, αλλά αυτός δίσταζε να το πει. Κατάλαβαν οι γιατροί από τις αντιδράσεις του ότι το έπαθε την ώρα του σεξ και άρχισαν να του λένε «Έλα, τώρα, πες μας την αλήθεια, πώς έγινε» σαν να χωράτευαν. Πριν από λίγο λοιπόν, τον επισκέφτηκε η κοπέλα του και τι να δω; Ένα σκιάχτρο άνευ προηγουμένου. Δεν μπορείς να φανταστείς. Μου φάνηκε αστείο και με έπιασες να γελάω.
- Και ποιο είναι το αστείο ρε Στέφανε;
- Τι, να πάθεις έμφραγμα από ένα τέτοιο σκιάχτρο; Δεν είναι ειρωνεία να πεθάνεις από αυτό;
- Απορώ πού βρίσκεις το κουράγιο μετά από ένα έμφραγμα και γελάς.
- Άκου να σου πω. Τους βλέπεις όλους αυτούς τους αρρώστους με το κακόμοιρο ύφος;
- Ναι τους βλέπω.
- Ε! όλοι αυτοί δεν τη γλυτώνουν, θα πεθάνουν. Θες να είμαι κι εγώ έτσι;

Ο Στέφανος είχε μια προσωπική περιπέτεια με τη γυναίκα του. Πληγώθηκε πάρα πολύ και τα εγκατέλειψε όλα. Σπίτια, ανέσεις, αστικό τρόπο ζωής. Αγόρασε ένα πλεούμενο, το μετέφερε στην Ύδρα και έμεινε μέσα σε αυτό φορώντας μόνο σαγιονάρες και αφήνοντας και γενειάδα, την οποία έκτοτε δεν ξύρισε καθόλου. Ένας συνειδητός, διανοούμενος χίπις. Όταν τον αντίκρισα, νόμισα ότι βρέθηκα μπροστά σε έναν Ροβινσώνα Κρούσω. Κανένας μας δεν ήξερε πού είναι ο Στέφανος. Όλη μέρα ψάρευε και συνήθως ζούσε μόνο με τα ψάρια που έπιανε. Ένας ερημίτης μέσα στη θάλασσα. Θαύμασα το κουράγιο και την ευρηματικότητά του να ζει όπως ο Διογένης, με μια αθόρυβη αξιοπρέπεια.

Μια μέρα, μέσα στη θάλασσα βλέπει τρεις Γάλλους να κάνουν καταδύσεις και τους θεώρησε ύποπτους. Ο Στέφανος είχε μεγάλη ευαισθησία στην πολιτιστική μας κληρονομιά, στα μνημεία και σε κάθε είδους αρχαιολογικά ευρήματα.

Επί χούντας είχε διοριστεί στο Υπουργείο Πολιτισμού ως έφορος αρχαιοτήτων. Ήταν η εποχή που ο δικτάτορας Παττακός ήθελε οπωσδήποτε να γκρεμίσει ένα καλοδιατηρημένο τζαμί στο Ηράκλειο της Κρήτης. Ο Στέφανος έγινε έξω φρενών. Έκανε έντονα διαβήματα, αλλά του κάκου. «Μα και το τζαμί είναι μνημείο, δικό μας μνημείο, δική μας ιστορία και θα ήταν έγκλημα να γκρεμιστεί», έλεγε στους χουντικούς. Τότε αντιλήφθηκε ότι ήταν λάθος του, που δέχτηκε να γίνει έφορος αρχαιοτήτων σε μια περίοδο δικτατορικής κυβέρνησης, επειδή είχε την πεποίθηση πως η αρχαιολογία δεν έχει σχέση με την πολιτική και με την ελπίδα πως θα του δινόταν η ευκαιρία να κάνει πολλά πράγματα στον εγκαταλελειμμένο χώρο της αρχαιολογίας. Μια μέρα τον πήρα τηλέφωνο στο Υπουργείο για να του πω κάτι. Τρόμαξα με αυτά που έλεγε και τα άκουγαν στην άλλη άκρη του τηλεφώνου, καθώς κατηγορούσε ανοιχτά τις νοοτροπίες των χουντικών διοικητικών.

- Αριστοτέλη, μου λέει σε μια στιγμή. Θέλεις να πηδήξεις τη γυναίκα του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου; Έλα δω να σου τη συστήσω, είναι ωραία γκόμενα!

Τα έχασα εγώ και τον άκουγα θορυβημένος, που το φώναζε δυνατά. Κατάλαβα πως το έκανε αυτό για να τον ακούσουν και να τον απολύσουν! Έτσι κι έγινε.

Παρακολουθώντας στην Ύδρα ο Στέφανος τις κινήσεις μιας ομάδας Γάλλων δυτών στα ανοιχτά της θάλασσας, βεβαιώθηκε ότι επρόκειτο περί αρχαιοκαπήλων. Το κατήγγειλε στην τοπική αρχαιολογική υπηρεσία, αλλά εκείνη «αγρόν ηγόραζε». Δεν άντεξε ο Στέφανος, οπότε ανέλαβε ο ίδιος την υπόθεση. Αυτός ο ειρηνικός και φιλικός άνθρωπος, που μόνο όπλο του ήτανε πάντα το χιούμορ, εφοδιάστηκε με ένα μεγάλο μαχαίρι για εκφοβισμό και, την ώρα που βγάζανε τα αρχαία οι αρχαιοκάπηλοι από τη θάλασσα, ορμάει χωρίς αυτοί να το περιμένουν, μπλοφάρει λέγοντας πως έρχονται πίσω του αστυνομικοί, τους συλλαμβάνει και τους μεταφέρει μόνος του στην αστυνομία.

Πανέμορφα και ανυπολόγιστης αξίας οι αρχαιολογικοί θησαυροί που είχαν ανασύρει οι αρχαιοκάπηλοι. Ένας από αυτούς μάλιστα ήταν και αξιωματικός της Γαλλικής αστυνομίας. Για να μη δημιουργηθεί διπλωματικό επεισόδιο με τη Γαλλική

κυβέρνηση, ή από σεβασμό στις αστυνομίες όλου του κόσμου, οι κατά τα άλλα «ατρόμητοι» και «πατριώτες» αξιωματούχοι μας, μεσολάβησαν ώστε να κλείσει το θέμα αθόρυβα και χωρίς σοβαρές συνέπειες. Ο Στέφανος έγινε έξω φρενών. Στις περιπτώσεις αυτές η αρχαιολογική υπηρεσία ανταμείβει εκείνους που βοηθούν να παραδίδονται στην αστυνομία αρχαιολογικά αντικείμενα με ένα χρηματικό ποσό, τα «εύρετρα». Με τα εύρετρα ο Στέφανος άρχισε μια προσωπική δικαστική δίωξη, η οποία κράτησε πολύ καιρό. Συνέχεια όμως αναβαλλόταν. Μια μέρα στο δικαστήριο, τον πλησιάζει ένας μεγαλοδικηγόρος, και, χωρίς να έχει συναίσθηση σε ποιον άνθρωπο μιλούσε, κάνει στον Στέφανο την αφελή ερώτηση:

- κ. Κουμανούδη, δεν καταλαβαίνω, μετά από τόσο καιρό, γιατί επιμένετε να καταδικαστούν οι κατηγορούμενοι;

Ο Στέφανος τότε, κρύβοντας την αγανάκτησή του, σκύβει στο αυτί και του ψιθυρίζει δήθεν εμπιστευτικά:

- Ναι, θα σας πω, αλλά ελάτε πιο εδώ, για να μη μας ακούσουν οι άλλοι. Ακούστε: ο λόγος που επιμένω τόσο πολύ, είναι διότι έχω ένα σεξουαλικό βίτσιο: κάθε φορά που δικάζεται ένας Γάλλος αστυνομικός, εγώ πάω στην τουαλέτα και... αυνανίζομαι. Καταλάβετε;

Τρόμαξε ο μεγαλοδικηγόρος και μέχρι που αυτός απομακρύνθηκε, ο Στέφανος τον στόλιζε μονολογώντας με τις κατάλληλες βρισιές χαμηλόφωνα, για να μην τον ακούσουν οι άλλοι εκεί μέσα και βρεθεί ο ίδιος κατηγορούμενος. «Ηλίθιε», έλεγε, «σου κλέβουν την πατρίδα σου οι εξυπνάκηδες. Την κληρονομιά σου! Εσύ συνεργείς στο έγκλημα και λες γιατί επιμένω; Άκου τι με ρωτάει!»

Ο Στέφανος έφυγε νωρίς από τη ζωή, στα 55 του χρόνια. Ο λόγος του Στέφανου δεν ήταν απλά αθυρόστομος. Τα αθυρόστομα λόγια του είχαν πάντα ένα νόημα. Μπορεί να σόκαραν, όμως άγγιζαν τις πληγές της ανθρώπινης ματαιοδοξίας, της υποκρισίας και της πλεονεξίας και πονούσαν.

Το κατεστημένο γι' αυτόν δεν ήταν μόνο το πολιτικό και το θρησκευτικό, ήταν το κάθε τι που πρόσβαλε αρχές, ήθη και πολιτισμό. Ο νεοπλουτισμός με τα κούφια πολιτιστικά ερείσματα τον ενοχλούσε πολύ. Στον καυτηριασμό του πολλές φορές

φαινόταν ότι έχανε το μέτρο, όμως δεν ήταν έτσι. Αν μελετούσες καλά τα λόγια του, καταλάβαινες ότι όλοι μας είχαμε χάσει το μέτρο και όχι ο Στέφανος.

Ήμουν πολύ τυχερός που τον συνάντησα στη ζωή μου. Με ευαισθητοποίησε στα ζητήματα της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και με προβλημάτισε με χιουμοριστικό τρόπο σχετικά με τις στάσεις ζωής που πολλοί από μας αποκτούμε, χαμένοι μέσα στο κυρίαρχο ρεύμα του καταναλωτισμού. Ήταν απόλυτα ειλικρινής και εντάξει στη σχέση του με όλους, καυστικός και ειρωνικός με τα κακώς κείμενα, καταπέλτης, αλλά με μια αυθεντική γενναιότητα.

Μάνος Χατζηδάκις

Μια άλλη τιμητική ευκαιρία στη ζωή μου, συνέβη επίσης την περίοδο που αναπτύξαμε φιλία με τη μοναδική εκείνη μορφή του ελληνικού τραγουδιού, τον Μάνο Χατζηδάκι. Είχα μάλιστα την ιδιαίτερη χαρά να βοηθήσω για ένα διάστημα στα Μαθηματικά του γιο του, τον Γιώργο. Ο Γιώργος ήταν ένα θαυμάσιο και αξιόλογο παιδί με πολλές ευαισθησίες.

Όταν βρισκόμασταν είτε σε ταβέρνες για φαγητό, είτε στο σπίτι μας, ο Μάνος μας αιχμαλώτιζε με το βλέμμα του, που είχε και αυτό τη ζεστασιά και την ευαισθησία της μουσικής του. Η καρδιά του εξέπεμπε την ευγένεια και τον αυθεντικό έρωτα για τη ζωή. Στα πενήντα πέντε του χρόνια δήλωνε πως ένιωθε ότι είχε ζήσει το τριπλάσιο της ηλικίας του. Η κάθε μέρα ήταν γι' αυτόν τρεις συμβατικές μέρες. Δεν φοβόταν τις στιγμές που διάβαιναν, γιατί τις έκανε τραγούδι που έμελλε να συγκινεί γενιές και γενιές. Όταν μιλούσε για τον άλλο μεγάλο του ελληνικού τραγουδιού, τον Μίκη Θεοδωράκη, μου έδινε την εντύπωση ότι ο θαυμασμός του γι' αυτόν εμπεριείχε και μια υγιή, ανθρώπινη ζήλεια, που τη συναντά κανείς σε κάθε συναγωνισμό.

Ο Μάνος δεν ήταν απλά ένας μεγάλος συνθέτης της αυθεντικής ελληνικής μουσικής παράδοσης, αλλά μια προσωπικότητα με μια πολυπραγμοσύνη και μια εφηβική ωριμότητα, που έσμιγαν σε μια ενιαία σφαιρική αντίληψη και δομή, πολύ πιο μπροστά από την εποχή του.

Βαθιά πολιτικοποιημένος με πολιτιστικά οράματα, που οι αντιδραστικοί φελλοί της εποχής εκείνης, που αναδύονταν μέσα από τα «δήθεν» αριστερά κομματικά φυτώρια, μαζί με μια μερίδα του άξεστου ΠΑΣΟΚικού τύπου, είχαν ανοίξει έναν πόλεμο εναντίον του και του φέρονταν με τρόπο χυδαίο, επειδή ο σπουδαίος αυτός άνδρας αντιδρούσε έντονα στους λαϊκισμούς και τους αριστερισμούς των κομμάτων ή καλύτερα στην ανωριμότητά τους. Διέβλεπε ότι η Ελλάδα πήγαινε προς το χειρότερο, αφού δεν εννοούσε να επενδύσει στον αυθεντικό πολιτισμό, αλλά στις απομιμήσεις, στο αναμύσημα του φολκλόρ και στην υποκρισία του «κουλτουριάρη».

Την εποχή εκείνη ο Μάνος ήταν υπεύθυνος του Τρίτου Προγράμματος. Θεωρώ ότι δεν υπήρξε καλύτερη περίοδος για το ελληνικό ραδιόφωνο. Το Τρίτο Πρόγραμμα, που εξέπεμπε μόνο κλασική μουσική πριν αναλάβει τη διεύθυνση ο Μάνος και απευθυνόταν αποκλειστικά σε επιλεγμένους ακροατές, έγινε το ραδιόφωνο για τον κάθε Έλληνα πολίτη. Θεωρώ ότι ο γιος μου ήταν πολύ τυχερός που μεγάλωσε ακούγοντας τη Λιλλιπούπολη, ένα σπουδαίο μουσικό έργο με χιούμορ, φαντασία και δημιουργικό λόγο, μακριά από στείρους διδακτισμούς και ηθικολογίες, καθώς και με άλλα κομμάτια, που ο Μάνος μάς είχε συστήσει. Ακόμη τα έχω στο αυτοκίνητό μου, για να θυμίζει σε μένα και στον γιο μου, που είναι σήμερα τριάντα τριών χρονών, τις κοινές μας διαδρομές. Παρ' όλα αυτά, οι κομματικοί ανεγκέφαλοι του ΠΑΣΟΚ άνοιξαν πόλεμο εναντίον του Μάνου και τον ανάγκασαν σε παραίτηση.

Όταν ο Μάνος ανέβασε ένα θεατρικό μιούζικαλ, την «Πορνογραφία», είχε ξεσηκωθεί ένα κύμα αντίδρασης για το έργο του από μερίδα του τύπου και των στενόμυαλων σχολιαστών της τέχνης. Το θεώρησαν τολμηρό και χωρίς ενδιαφέρον. Δεν καταλάβαιναν ούτε τους συμβολισμούς, ούτε τη λεπτή, πολιτική του σάτιρα.

- Πώς σου φάνηκε το έργο, με ρώτησε ο Μάνος.
- Πολύ πρωτότυπο με μια λεπτή σάτιρα, του απαντώ.
- Τότε πώς ερμηνεύεις αυτές τις αντιδράσεις;
- Μας λείπει, του απάντησα, η πολιτιστική παιδεία που

χρειάζεται κανείς για να εκτιμήσει κάτι ελληνικό και καινούριο.

Ήταν ακριβώς μετά από την παράσταση και δεν είχαμε χρόνο να το συζητήσουμε. Από την άλλη πλευρά, το ήξερε πιο καλά από μένα, απλά ήθελε να δει και την άποψή μου.

Μια βραδιά θα ερχόταν για φαγητό στο σπίτι μας και θα έπαιρνε ένα ταξί για να έρθει.

- Πήρα ταξί, είπε, και αργήσαμε στη διαδρομή. Ο οδηγός με αναγνώρισε. Χάρηκε που με είχε πελάτη και, για να με ευχαριστήσει, έβαζε συνέχεια το ένα μετά το άλλο τα δικά του τραγούδια της νύχτας, με τα οποία υπέφερα σε όλη τη διαδρομή. Είχε και πολλή κίνηση να πάρει η ευχή!

Ο Μάνος δεν ήθελε να προσβάλει τον ταξιτζή και υπέφερε, χωρίς να του κάνει κήρυγμα αισθητικής. Έκανε χάζι, αλλά δεν το άντεχε κιόλας. Σεβόταν τους απλούς ανθρώπους και του άρεσε να πηγαίνουμε σε λαϊκά ταβερνάκια. Ήταν όμως πολύ αυστηρός με όσους ακροατές δεν σέβονταν τη μουσική μυσταγωγία, στην οποία ήταν βυθισμένος σε κατάσταση έκστασης, όταν διηύθυνε την ορχήστρα του στις συναυλίες που έκανε.

Έδινε, θυμάμαι, μια μουσική παράσταση στην Αρχαία Αγορά, κάτω από την Ακρόπολη. Την ώρα που διηύθυνε την ορχήστρα, ακουγόταν μια οχλοβοή από τον κόσμο. Σταματάει εκείνος στη μέση του κομματιού και νευριασμένος παίρνει το μικρόφωνο και λέει στον κόσμο:

- Εδώ δεν είστε σε μπουζούκια. Αν δεν μπορείτε να σεβαστείτε αυτόν τον ιερό χώρο, θα σταματήσω αμέσως την εκδήλωσή.

Ο Μάνος δεν ανεχόταν τη χρήση της μουσικής για εκτόνωση. Αλλά και ο κόσμος που είχε έλθει εκεί θαύμαζε τον Χατζηδάκι και με απόλυτο σεβασμό αφέθηκε όλη την υπόλοιπη ώρα της συναυλίας στη μαγεία της μουσικής του.

Στον γιο του τον Γιώργο, όπως και σε όλους τους μαθητές μου, δίδασκα με έναν πρωτοποριακό για την εποχή τρόπο. Αντιμετώπιζα τη μάθηση με έναν τρόπο εμπειρικό και σε σχέση με την καθημερινότητα της ζωής. Μια μέρα μου είπε ο Μάνος:

- Λοιπόν, θα σου πω κάτι. Ο Γιώργος είναι «τεμπέλης» και αυτό σημαίνει ότι το παιδί σκέφτεται!

Με ξάφνιασε με αυτό που είπε ο Μάνος, γιατί κατάλαβα τι εννοούσε χρησιμοποιώντας θετικά το χαρακτηρισμό αυτό και συμφωνούσα μαζί του. Όταν οι γονείς, που έκανα φροντιστήρια μου έλεγαν ότι τα παιδιά τους ήταν τεμπέληδες επειδή δεν διάβαζαν, εγώ απαντούσα ότι τα παιδιά τους ήταν φυσιολογικά και ότι η αντίδρασή τους σε ένα τέτοιο σχολικό σύστημα, όπως το δικό μας, ήταν υγιής.

- Ο Γιώργος είναι πολύ ευχαριστημένος μαζί σου, συνέχισε ο Μάνος. Μου έκανε όμως εντύπωση κάτι που μου είπε σχετικά με το τελευταίο σας μάθημα και θα ήθελα να μου το εξηγήσεις. Ο Γιώργος έδινε γραπτές εξετάσεις στα Μαθηματικά και θα ερχόσασταν την προηγούμενη μέρα να τον βοηθήσετε κι εσείς αφιερώσατε σχεδόν όλη την ώρα για συζήτηση πάνω σε θέματα γενικής παιδείας και φιλοσοφίας και λιγότερο στα Μαθηματικά. Στην ερώτηση του Γιώργου αν θα κάνατε και άλλο Μαθηματικά για την αυριανή εξέταση, εσείς του είπατε: «Δεν χρειάζεται άλλη βοήθεια, αύριο θα γράψεις για Είκοσι». Και ο Γιώργος έγραψε για Είκοσι. Τι ακριβώς συνέβη;
- κ. Χατζηδάκι, ο Γιώργος είναι ένα έξυπνο, φυσιολογικότατο παιδί με βάσεις εγγραμματισμού. Επειδή έτυχε να διακόψει για κάποιο διάστημα την παρακολούθηση στο σχολείο και, δεδομένου ότι το εκπαιδευτικό σύστημα δεν αντιμετωπίζει τον κάθε μαθητή ως μια ξεχωριστή προσωπικότητα, με τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα και τα ταλέντα του, αλλά και με τα ιδιαίτερα, περιστασιακά του προβλήματα, πολλές φορές φτάνει στο σημείο να ισοπεδώνει όλα τα παιδαγωγικά κριτήρια και να ταξινομεί μηχανικά με ένα νούμερο τους μαθητές σε καλούς, μέτριους και αδύνατους. Σε κάποια φάση λοιπόν, ήταν αναμενόμενο ο Γιώργος να μην έχει αρκετή αυτοπεποίθηση. Το εκπαιδευτικό μας σύστημα επιβραβεύει τους καπάτσους και τους επιτήδειους και αυτούς που ξέρουν να απομνημονεύουν, χωρίς να βγάζουν νόημα. Δεν ευνοεί την κριτική σκέψη. Στα προηγούμενα μαθήματα προσπαθήσαμε να καλύψουμε αυτό το κενό. Στην τελευταία μας συνάντηση, απλά συζητήσαμε μέσα από παραδείγματα πώς θα χειριζόταν τη διαδικασία της γραπτής εξέτασης και με τι είδους στρατηγικές θα μπορούσε να προσεγγίσει τον κάθε τύπο

προβλήματος, λύσαμε και κάποιες απορίες και τον υπόλοιπο χρόνο συζητούσαμε σαν ενήλικες, με αισιοδοξία και εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του. Αν εγώ ερχόμουν την παραμονή της εξέτασης να του κάνω μάθημα της τελευταίας στιγμής δημιουργώντας του αγωνία και αμφιβολία για το αν θα πήγαινε καλά ή όχι, θα χειρότερευα την κατάσταση. Όταν όμως ο Γιώργος είδε σε μένα αυτή τη βεβαιότητα και τη θετική προσδοκία, την υιοθέτησε και αυτός. Και είναι πιο εύκολο να αγωνιστεί ένα παιδί για να διατηρήσει την καλή εικόνα που έχουν για εκείνον οι σημαντικοί άνθρωποι που νοιάζονται γι' αυτόν, παρά να διορθώσει ή να βελτιώσει μία κακή. Μετά από αυτό, έκανε μόνος στο σπίτι την επανάληψη που χρειαζόταν με ευχάριστη διάθεση, που αποδείχθηκε πολύ ευεργετική. Η αντίδραση στην ανία και στην απουσία νοήματος είναι υγιής για ένα φυσιολογικό παιδί.

Η κουβέντα μας αυτή μου έδωσε την ευκαιρία να εξηγήσω στον Μάνο τη θεωρία της «αυτοεκπληρούμενης προφητείας», που του φάνηκε ενδιαφέρουσα και τον βρήκε σύμφωνο.

Μια μέρα, ο Μάνος Χατζηδάκης έδωσε εντολή να φέρουν από τις εταιρίες όλους τους δίσκους του και, όταν πήγα σπίτι του, μου είπε: «Σου έχω ετοιμάσει ένα μικρό δώρο».

Κάθισε κατόπιν στο γραφείο και έγραψε ειδική αφιέρωση πάνω σε κάθε δίσκο του.

- Μικρό δώρο είναι αυτό κ. Χατζηδάκι; Αυτό είναι το ακριβότερο δώρο που έχω πάρει μέχρι τώρα στη ζωή μου!

Τελευταία φορά που συνάντησα τον Μάνο ήταν την περίοδο της κατάρρευσης του λεγόμενου «υπαρκτού» σοσιαλισμού. Ο Δημήτρης, ο γιος μου, είχε εξελιχθεί σε πολύ καλό μουσικό και τον επισκεφτήκαμε για να του παίξει μερικά κομμάτια και, συγκεκριμένα, ηπειρώτικη μουσική με κλαρίνο. Αμέσως ο Μάνος κατάλαβε ότι ο Δημήτρης είχε καλό δάσκαλο και ρώτησε:

- Ποιον παραδοσιακό οργανοπαίκτη έχεις δάσκαλο;
- Τον Αριστείδη Βασιλάρη, απάντησε ο μικρός.

Ο Μάνος ενθουσιάστηκε από το ταλέντο του μικρού και του συνέστησε να συνεχίσει με κλασικό κλαρίνο. Μας πρότεινε και τον δάσκαλο.

Κάποια στιγμή πιάσαμε κουβέντα και για την επικαιρότητα, ειδικά για τα γεγονότα της ραγδαίας κατάρρευσης των καθεστώτων του «υπαρκτού» σοσιαλισμού. «Αυτή είναι η μοίρα όλων των δικτατοριών, να έχουν άσχημο τέλος», ήταν το σχόλιό μου. Και ο μεγάλος Μάνος, που κάποιοι του είχαν κολλήσει την ταμπέλα του δεξιού, μου είπε:

- «Αυτοί που τώρα γκρεμίζουν τα τείχη και ξεχύνονται στη Δύση, πιστεύουν ότι θα έρθουν σε έναν ελεύθερο κόσμο. Το κακό όμως είναι ότι το πιστεύουμε κι εμείς!».

«Έτσι είναι!», είπα μέσα μου, «γινόμαστε μάρτυρες μιας ιστορικής τραγικής ειρωνείας». Σήμερα, που η εποχή της ευημερίας στην Ευρώπη έκανε τον κύκλο της και μας καταπλάκωσε η οικονομική κρίση, η σκέψη του αυτή μοιάζει ακόμη πιο προφητική. Όλοι τώρα κολυμπάμε στον ίδιο ωκεανό...

Ο φίλος μου ο Χάρης

Χορεύοντας συρτάκι με τον Χάρη

Με τον Χάρη, ως συνομήλικοι και συμφοιτητές στο Μικρό Πολυτεχνείο, είχαμε αναπτύξει μεγάλη φιλία. Ευγενική φυσιογνωμία, ξεχώριζε για την ευαισθησία του την καλλιτεχνική και την κοινωνική. Εκεί που δεν τα βρίσκαμε, ήταν πρώτον στη μουσική και δεύτερον στα πολιτικά. Αυτός με κερκυραϊκή κουλτούρα άκουγε κλασική μουσική κι εγώ δημοτικά, ρεμπέτικα και λαϊκά. Εκείνος ήταν με το ΚΚΕ, ενώ εγώ με τον γέρο Γ. Παπανδρέου. Εκεί που συγκλίναμε μόνο, ήταν στη μουσική Θεοδωράκη και στους αγώνες που κάναμε για την Παιδεία και για τις δημοκρατικές διεκδικήσεις σε δύσκολες

περιόδους, σε επικίνδυνες και πολιτικά εύθραυστες καταστάσεις.

Κάθε βράδυ, πριν ή μετά που τελειώναμε το θέατρο, τρέχαμε στις διαδηλώσεις που γίνονταν για τη διεκδίκηση των βασικών συνταγματικών μας δικαιωμάτων και ελευθεριών, για την Παιδεία, αλλά και ενάντια στους αποστάτες και τη βασιλεία. Το βράδυ που σκοτώθηκε ο φοιτητής Σωτήρης Πέτρουλας, κινδυνέψαμε κι εμείς από τις ορδές των αστυνομικών και των παρακρατικών, που επέλαυναν εναντίον μας.

Με τον Χάρη είχαμε κάνει μια συμφωνία: όταν θα βρισκόμαστε σπίτι του, θα ακούγαμε κλασική μουσική, ενώ στο σπίτι μου δημοτικά και ρεμπέτικα. Με τον τρόπο αυτόν ανακαλύψαμε και οι δυο άγνωστους σε μας μουσικούς κόσμους.

Πολλές φορές, όταν τελειώναμε το βράδυ τις θεατρικές παραστάσεις, πηγαίναμε μαζί ψηλά στον Λυκαβηττό, κοντά στο εκκλησάκι του Άη-Γιώργη και κάναμε ενδιαφέρουσες συζητήσεις, μέχρι τα ξημερώματα.

Εργένηδες και οι δυο, γεμάτοι από την υπερένταση, την αισθητική απόλαυση και τη μαγεία των ανεπανάληπτων παραστάσεων, την αδρεναλίνη της νιότης και τη δίψα για την πνευματική αναζήτηση, αποζητούσαμε την παράταση των εκστατικών στιγμών της ζωής μας, που θέλαμε να την ατενίσουμε μαζί από ψηλά.

Ήταν μια νύχτα του Αυγούστου και το ολόγιομο φεγγάρι λαμποκοπούσε σκορπίζοντας απλόχερα το ασήμι του γύρω μας. Το ελαφρύ νυχτερινό αεράκι μάς δρόσιζε το πρόσωπο και η μυρωδιά της ελάχιστης νοτισμένης χλόης, που αμυνόταν για να επιβιώσει στην Αττική γη και στην κόλαση του καυτού τσιμέντου, μας ανακούφιζε σαν βάλσαμο. Όλη τη νύχτα οι γρύλοι τρεμολαλούσαν στο πευκοδάσος του Λυκαβηττού, αλλά η ρυθμική ωδή τους χανόταν μέσα στην άχαρη βουή της πόλης. Απέναντί μας πρόβαλλε η Ακρόπολη με τον Παρθενώνα της, σαν φωτεινή οπτασία.

- Ωραία βραδιά απόψε, λέω στον φίλο μου. Προτείνω να καθίσουμε, να κάνουμε παρέα στο φεγγάρι μέχρι τη δύση του και να συζητάμε.

Την περίοδο γνωριμίας μου με τον Χάρη μελετούσα βιβλία σχετικά με τη μαρξιστική θεωρία. Έβρισκα ενδιαφέρον να διαβάζω περισσότερο τη φιλοσοφία του Ένγκελς. Ο Μαρξ μού φαινόταν δύσκολος, γιατί δεν είχα υπόβαθρο στις οικονομικές θεωρίες.

Είχα ήδη μελετήσει πολλά βιβλία που αναφέρονταν στον Χριστό, ορισμένα με περιεχόμενο θρησκευτικό και άλλα με ιστορικό, επιστημονικό και φιλοσοφικό. Η μορφή του Χριστού πάντα με ενέπνεε και με εμπνέει μέχρι σήμερα και είναι ένα από τα πιο αγαπημένα μου πρόσωπα. Δεν ξέρω αν ήταν ο Υιός του Θεού, αλλά σίγουρα ήταν ο Υιός του Ανθρώπου. Ξεχωριστή θέση είχε η μορφή του Χριστού μέσα μου, καθώς έφερνα στον νου μου εκείνη τη συγκλονιστική σκηνή: να συμπαρίσταται στην πόρνη και να λέει εκείνο το απαράμιλλο «Ο αναμάρτητος πρώτος τον λίθο βαλέτω». Να είναι αλληλέγγυος με τους φτωχούς, τους περιθωριακούς, τους αμαρτωλούς, τις γυναίκες, τις πόρνες. Με όλους όσους δεν έχουν στον ήλιο μοίρα. Γιατί ήμουν κι εγώ ένας από αυτούς. Η σημασία που έδινε στην ετεροσυναίσθηση, στο να

μπορείς να μπαίνεις στη θέση του άλλου και να νιώθεις όπως αυτός, το να μην κάνεις στους άλλους αυτό που δεν θα ήθελες να κάνουν οι άλλοι σε σένα, ήταν λόγια που είχαν ασκήσει μεγάλη επιρροή στην ψυχή μου από πολύ νωρίς και ας μην ήμουν τυφλός οπαδός οποιασδήποτε συγκεκριμένης θρησκείας.

Το να αγαπάς τον πλησίον και τον εχθρό σου, είναι το ανώτερο αίσθημα ανθρωπιάς και υπέρβασης του Εγώ, μια πρωτοφανής ιδέα για τον δυτικό πολιτισμό, που ποτέ δεν θα μπορέσουμε να τη φτάσουμε, ούτε και να την ξεπεράσουμε. Ένα άπιαστο όνειρο για την εποχή εκείνη, αλλά και παντοτινά. Ο Χριστός είναι πάντα σύγχρονος και επίκαιρος για την ανατρεπτικότητα του, για τη στροφή της Δυτικής σκέψης προς την εσωτερική επανάσταση και για την ιδέα της οικουμενικής, ανθρώπινης αδελφοσύνης. Η αντίληψή του για τον άνθρωπο ως ένα ανεξάρτητο και αυτόνομο όν, με τη δική του αξία, ανεξάρτητα από την ηλικία, το φύλο, την εμφάνιση, τη θρησκεία και την κοινωνική του θέση, ήταν για μένα η πιο καινοτόμος ιδέα που είχα ακούσει και με ενθουσίαζε. Αφορούσε την επανάσταση από τα μέσα προς τα έξω, που μετασχηματίζει με θετικό τρόπο και τον εξωτερικό μας κόσμο. Τις άλλες, τις άσχετες με τις ιδέες αυτές δοξασίες των λεγόμενων χριστιανών που γνώριζα, τις είχα παραμερίσει.

Ο Χάρης, επηρεασμένος πολύ από τη μαρξιστική θεωρία, ήταν εχθρικά διακείμενος απέναντι σε κάθε θρησκεία και στον χριστιανισμό, γι' αυτό και πίστευε πως θα έπρεπε να ξεριζωθούν οι θεσμοί αυτοί από τη συνείδηση του λαού. Εκείνο το βράδυ όμως είχα προετοιμαστεί κατάλληλα για να του κάνω ένα είδος προβοκατόρικων ερωτήσεων και είχα ετοιμάσει μερικά επιχειρήματα, για να συνεχίσουμε τη συζήτηση που είχαμε ανοίξει την προηγούμενη βραδιά.

- Δεν μπορώ να καταλάβω, Χάρη μου, γιατί όλους εσάς τους κομμουνιστές σας διακατέχει τέτοιο μίσος για τη χριστιανική θρησκεία; Αρνείστε τη συμβολή της στην εξέλιξη της ανθρώπινης σκέψης και της ιδεολογίας, μόνο και μόνο επειδή είναι θρησκεία και όχι πολιτική θεωρία; Όμως, για να φτάσει ως τον Μαρξ η ανθρωπότητα, πέρασε από πολλές επιρροές. Και μια από αυτές ήταν και οι ιδέες του Χριστού. Δες τις για

μια στιγμή ως ιδέες και ξέχασε πως μας παραδόθηκαν μέσα από τη θρησκεία. Ορισμένες από τις ανθρώπινες αξίες, που εσείς επικαλείστε τώρα, τις δανειστήκατε, χωρίς ίσως να το παραδέχεστε από τη χριστιανική φιλοσοφία. Για παράδειγμα, την ισότητα, την ελευθερία του ατόμου, την ανθρώπινη αδελφοσύνη. Μπορεί η ίδια η χριστιανική Εκκλησία να τις καταχώνιασε αιώνες στο μαύρο σκοτάδι, αλλά επέζησαν και αναδύθηκαν ξανά μέσα από την Αναγέννηση από χριστιανούς φιλοσόφους του Διαφωτισμού. Τις θεολογικές αρετές, πίστη και ελπίδα, τις υιοθετήσατε επίσης, μόνο που τις κάνατε πολιτικές, προκειμένου να ενεργοποιήσετε τους οπαδούς σας, δηλαδή αντί πίστη στον θεό λέτε πίστη στον άνθρωπο και στον ορθό λόγο, κατάργηση της εκμετάλλευσης του ανθρώπου από τον άνθρωπο κ.τ.λ.. Και την ελπίδα για έναν ουράνιο παράδεισο την αντικαταστήσατε με την ελπίδα για έναν επίγειο παράδεισο. Προχτές διάβαζα ένα κείμενο της Ρόζας Λούξεμπουργκ, που, παρότι ήταν άθεη και υλιστής, τάσσεται υπέρ της διατήρησης της κληρονομιάς των Πατέρων της Εκκλησίας, το δίδαγμα των οποίων η ίδια περιγράφει σε ορισμένα σημεία του ως κομμουνιστικό. Υποστήριξε μάλιστα πως το σοσιαλιστικό κίνημα πρέπει να αναλάβει την υπεράσπιση των ευαγγελικών αρχών της ισότητας και της αγάπης του πλησίον, για να γίνει δυνατή η εγκαθίδρυση της «επί γης βασιλείας» του.

Πραγματικά, από το βλέμμα του Χάρη κατάλαβα πως ξαφνιάστηκε ακούγοντας την τελευταία πληροφορία. Ήξερε πως ήμουν κατατοπισμένος για την περίοδο της Αναγέννησης και μετέπειτα. Βέβαια, ήμασταν στην εποχή του '60, τότε που η φοιτητική νεολαία ήταν βαθιά προβληματισμένη και συνήθως οι συζητήσεις περιστρέφονταν γύρω από τα ρεύματα της περιόδου εκείνης. Ήταν της μόδας να ασχολείσαι με τη φιλοσοφία, τη θρησκεία και την πολιτική. Σε αυτό με βοήθησε και ο αδερφικός μου φίλος ο Ζήσης, που όταν βρισκόμασταν στο Μοναστήρι, κάναμε φιλοσοφικές συζητήσεις και μελετούσαμε διάφορα βιβλία.

Διέκρινα στο βλέμμα του Χάρη μια αμηχανία από αυτά που του έλεγα.

- Αλήθεια; Δεν ξέρω αν το είπε αυτό η Ρόζα Λούξεμπουργκ. Ποια, αυτή η Πολωνή;
- Ναι, αυτή, του απήντησα.
- Δεν με ενδιαφέρει τι λένε κάποιοι μεμονωμένοι φιλόσοφοι και πώς τα συμβιβάζουν όλα αυτά, όμως δεν παύουμε να μιλάμε για θρησκεία. Τι περιμένεις, να μπερδέψουμε πάλι την πολιτική με τη θρησκεία; Αυτό είναι πισωγύρισμα και σκοταδισμός.
- Όχι, δεν λέω αυτό, του απάντησα. Άλλο να πιστεύεις σε μια θρησκεία και άλλο να αναγνωρίζεις και να αξιοποιείς τα όποια θετικά της στοιχεία σε ένα κοινωνικό σύστημα, να σέβεσαι την ανάγκη του κόσμου να πιστεύει κάπου και να ελπίζει. Αυτό που θέλω να κρατήσουμε στη συζήτησή μας, είναι τις ιδέες, περισσότερο, και λιγότερο τους θεσμούς από τους οποίους πηγάζουν. Έτσι κι αλλιώς τα μυαλά των ανθρώπων δεν αλλάζουν εύκολα, ούτε με τις πολιτικές θεωρίες. Και με απαγορεύσεις δεν μπορείς να ξεριζώσεις τις ανάγκες που τους κάνουν να προσκολλώνται σε θρησκείες.
- Εντάξει, αυτό ισχύει για όλα τα ιδεολογικά κινήματα. Δεν μπορούμε όμως να πάψουμε να αγωνιζόμαστε για έναν καλύτερο κόσμο. Το θέμα είναι μέσα από ποιους δρόμους περνά το κάθε κίνημα και τι πιστεύουμε εμείς, ανταπάντησε ο Χάρης.
- Συμφωνώ μαζί σου σε αυτό. Το πρόβλημα που εγώ βλέπω, είναι ότι και τα δικά σας δόγματα μπορεί να καταλήξουν κάποια στιγμή σε ένα είδος θρησκείας, χωρίς να το καταλάβετε. Γνωρίζεις ότι ο χιλιασμός είναι μια χριστιανική αίρεση; Αν κάνεις μια σύγκριση μεταξύ του μοντέλου της σωτηρίας από τον Μεσσία των χιλιαστών και του μοντέλου της διεθνούς επανάστασης του προλεταριάτου, από την πλευρά σας, θα εκπλαγείς από τις ομοιότητες: και στα δύο μοντέλα υπάρχει προσδοκία, πρώτον, για μια απελευθερωμένη ανθρωπότητα και για μια δίκαιη κοινωνία, που θα επιβληθεί άνωθεν σε όλους. Δεύτερον, η προσδοκία για βίαιη ανατροπή του κατεστημένου, όταν έλθει η ώρα της κρίσης και, τρίτον, η πεποίθηση πως οι οπαδοί, που θα αφοσιωθούν ψυχή τε και

σώματι στην πραγμάτωση των σκοπών του επαναστατικού αγώνα, θα θεωρηθούν ήρωες και μάρτυρες, άξιοι να τύχουν κάθε εύνοιας. Η μια «θεωρία» βασίστηκε στην Αποκάλυψη του Ιωάννη, ενώ η άλλη στην επιστημονική «Αποκάλυψη» του Μαρξ, μια αποκάλυψη θεμελιωμένη πάνω στον επιστημονικό ορθολογισμό. Το μοντέλο σκέψης είναι παρόμοιο.

Ο Χάρης ήταν ήδη έτοιμος να απαντήσει στην παρατήρησή μου, γιατί το ένιωσα από την έκφραση του προσώπου του. Παρ' όλη τη φτώχεια του, είχε στη βιβλιοθήκη του σπιτιού του πολλά βιβλία του Μαρξ και του Ένγκελς. Δεν ήταν ένας εύκολος αντίπαλος στις συζητήσεις που κάναμε.

- Εμένα δεν με ενδιαφέρει, Αριστοτέλη μου, ούτε τι είπε η Ρόζα Λούξεμπουργκ, ούτε τι είπαν άλλοι επαναστάτες ή φιλόσοφοι. Και ούτε αυτοί οι παραλληλισμοί με τους χιλιαστές με αγγίζουν και μου φαίνονται κάπως αστείοι. Εγώ θα σταθώ στα λόγια του Μαρξ, γιατί από αυτόν εμπνέομαι. Κατά τον Μαρξ, ο άνθρωπος δημιούργησε τον θεό ως μια εξωτερική δύναμη, στην οποία υποδουλώνεται κι έτσι αγνοεί τη δική του δύναμη, που περιέχει μέσα του. Η θρησκεία είναι το όπιο του λαού, με την έννοια ότι οι σύγχρονες θρησκείες και εκκλησίες, οι κάθε λογής θρησκευτικές οργανώσεις, γίνονται όργανα της αστικής αντίδρασης, που χρησιμεύουν στην υπεράσπιση της εκμετάλλευσης και στην αποχαύνωση της εργατικής τάξης. Υποθάλουν έτσι την εκούσια υποταγή στην εξουσία δίνοντας την ευκαιρία στους δυνατούς να εκμεταλλεύονται τον φόβο του κόσμου για τον θάνατο. Με την αρχή του «πίστευε και μη ερεύνα» δημιουργεί πλάσματα αδύναμα, φοβισμένα, υποτακτικά, που δεν κρίνουν, δεν αμφισβητούν κι έτσι το σύστημα αναπαράγεται μια χαρά. Πιστεύω πως ο άνθρωπος πρέπει να απελευθερωθεί από την απατηλή ευτυχία που του προσφέρει η θρησκεία για έναν άλλον κόσμο, που κανείς δεν γνωρίζει αν υπάρχει, και να απαιτήσει την πραγματική ευτυχία. Αν εκλείψει η οικονομική εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο και γίνει ο κατάλληλος διαφωτισμός, θα εξαφανιστεί και η θρησκευτική αυταπάτη. Εμείς οι διαλεκτικοί υλιστές πιστεύουμε ότι το πνεύμα παράγεται από την ύλη και δεν είναι κάτι ξεχωριστό, που ζει

μετά θάνατον σε ένα θεϊκό βασίλειο. Αυτό το έχει κατασκευάσει ο άνθρωπος κατ' εικόνα και ομοίωση, για να παρηγορείται.

- Αν αυτός ο παραλληλισμός με τους χιλιαστές είναι αστείος, θα το δούμε στη συνέχεια, απήντησα. Χάρη μου, κι εγώ συμφωνώ με αυτό που είπε ο Μαρξ για τη θρησκεία, όταν όμως μιλάμε για μια θεότητα που είναι έξω από μας και ανεξάρτητη από τον εαυτό μας. Δεν είναι όμως το ίδιο όταν μιλούμε για τη θεότητα, όπως την ορίζει και την αναλύει ο Ηράκλειτος, που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δική μας ύπαρξη και την αίσθηση της θνητότητας. Αυτού του είδους η θεότητα είναι διαφορετική και έχει σχέση με την προσωπική αίσθηση της ύπαρξής σου και κατά συνέπεια δεν έχει κανέναν δικαίωμα να σου στερήσει αυτή την ελευθερία του αυτοπροσδιορισμού της. Ωραία, αυτά είπε ο Μαρξ, γιατί ήταν επηρεασμένος από την οικονομική επιστήμη. Καθένας περιγράφει και εξηγεί την ανθρώπινη φύση με διαφορετικό τρόπο, αλλά αυτό είναι απλά μια ερμηνεία, που μπορεί στο μέλλον να διαψευσθεί και για τον λόγο αυτό δεν πρέπει να προβάλλεται ως δόγμα. Κάτι ανάλογο λέει και ο Φρόιντ για τη θρησκεία, που και αυτή είναι μια επιστημονική άποψη. Εκείνος, ως ψυχολόγος, αναπτύσσει τη θεωρία της γέννησης της θρησκείας στα πλαίσια του «πατρικού συμπλέγματος», αναφερόμενος στο αποτέλεσμα μιας τυπικής νευρωτικής σύγκρουσης του γιου με τον πατέρα και βλέπει τη θρησκεία σαν μια γενικευμένη και καταναγκαστική ανθρώπινη νεύρωση, όπως αυτή του παιδιού, που συνδέεται με το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, από τη σχέση του με τον πατέρα. Ο άνθρωπος θα πρέπει να απομακρυνθεί από τη θρησκεία, αλλά αυτό είναι θέμα εξελικτικής διαδικασίας και ανάπτυξης. Ποια από τις δυο αυτές θεωρίες σε ικανοποιεί περισσότερο;
- Είδες που μόνος σου ενισχύεις αυτό που εγώ λέω, ότι και οι δύο αυτοί μεγάλοι επιστήμονες, ο Μαρξ και ο Φρόιντ, θεωρούν τη θρησκεία επικίνδυνη για τον άνθρωπο; Μου απαντάει ο Χάρης.
- Ναι, εντάξει, μια θεωρία είναι και αυτή. Και ως τέτοια, κανείς δεν ισχυρίζεται ότι μας λέει όλη την αλήθεια. Το λες αυτό,

γιατί δεν έδωσες σημασία στο ότι οι ψυχολόγοι, όπως ο Φρόιντ και πολλοί άλλοι, θεωρούν πως η αλλαγή στη θρησκευτική πίστη, στις αξίες και στις συναισθηματικά φορτισμένες ιδεολογικές πεποιθήσεις, γενικότερα, είναι *ζήτημα εξελικτικής διαδικασίας και ανάπτυξης των ίδιων των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων*. Γι' αυτό και η βιαστική και ολοκληρωτική πολεμική των μαρξιστών ενάντια στη θρησκεία συνήθως φέρνει τα αντίθετα αποτελέσματα. Αν όμως, άγγιζαν και τις θρησκευτικές χορδές των ανθρώπων, κρατώντας μόνο τα θετικά και απορρίπτοντας τα αρνητικά στοιχεία της παράδοσης, ίσως να είχαμε μια πιο ουσιαστική μεταστροφή στην ανθρωπιστική συμπεριφορά μας. Τι φοβάστε; Δεν μπορεί ένα κομμουνιστικό κράτος να δώσει τη δική του σφραγίδα στις θρησκευτικές δραστηριότητες των πολιτών και να ενισχύσει τον ανθρωπιστικό προσανατολισμό και τις στάσεις των ανθρώπων;

- Συμφωνώ μαζί σου Αριστοτέλη, αλλά εγώ κρίνω από το αποτέλεσμα. Ο χριστιανισμός απέτυχε και πρέπει να μπει στο χρονοντούλαπο, όπως και κάθε άλλη θρησκεία. Νομίζεις εσύ ότι θα διορθωθούν και θα αναθεωρήσουν τις ιδέες τους οι σημερινοί ηγέτες της χριστιανικής εκκλησίας, αλλά και ο απλός κοσμάκης, που αρέσκεται στα παραμύθια και φοβάται την τιμωρία του αόρατου Πατέρα του; Όλοι αυτοί έγιναν κατεστημένο. Όλοι αυτοί που κυβερνούν την εκκλησία είναι γεννήματα της Ιεράς Εξέτασης. Δεν βλέπεις και η δική μας η Εκκλησία ότι πάντα τα έβρισκε με το πολιτικό κατεστημένο. Εμείς πιστεύουμε ότι δεν είναι ο θεός αυτός που βάζει τα θεμέλια της ηθικής, αλλά η κοινωνική μας φύση και ο ορθός λόγος, που είναι όργανο του εκσυγχρονισμού και της προόδου. Έτσι απελευθερώνεται οριστικά η φιλοσοφία από τη θεολογία και τίθεται στις επιστημολογικές βάσεις της σύγχρονης επιστήμης, όπως υποστηρίζει και ο Ένγκελς. Έχεις δίκιο σε αυτό που λες, ότι οι άνθρωποι μέσα από συμφέροντα καπελώνουν προσπάθειες της ανθρωπιστικής επανάστασης, γι' αυτό κι εμείς ως κομμουνιστές θεωρούμε αυτή τη μετάβαση πολύ δύσκολη και πιστεύουμε στη βίαιη ρήξη με το καπιταλιστικό κατεστημένο και την εγκαθίδρυση της

δικτατορίας του προλεταριάτου.

- Εδώ όμως, θα τα τσουγκρίσουμε: στο θέμα της βίαιης ρήξης και της δικτατορίας. Θα επικαλεστώ πάλι τους αρχαίους φιλόσοφους, ακόμη και τους σοφούς Τύραννους, όπως τον Πιττακό και τον Περίανδρο, που μας έδειξαν πως δεν υπάρχουν χρηστές τυραννίες. Υπάρχουν μόνο τυραννίες. Θα αποδειχτεί με μαθηματική ακρίβεια, Χάρη μου, ότι και η δικτατορία του προλεταριάτου είναι μια δικτατορία, όπως όλες οι άλλες, όσο καλή και αν φαίνεται. Έχει αποδειχτεί ότι η ανθρώπινη αξία της ελευθερίας πάει μαζί με όλες τις υπόλοιπες ανθρώπινες αξίες. Αν, έχοντας ως πρόσχημα το δόγμα «Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», τρωθούν η ελευθερία, ο σεβασμός στην ανθρώπινη ζωή, η πρωτοβουλία και η δημιουργικότητα, δεν μπορεί να ανθίσει καμία άλλη ανθρώπινη αξία.
- Διαφωνείς δηλαδή με την ιδέα του ορθού λόγου και συντάσσεσαι με τους μύθους της θρησκείας;
- Όχι βέβαια, αλλά το θέμα δεν είναι και τόσο απλό. Μην ξεχνάς, πως ο ορθός λόγος, που αναδύθηκε στην Αναγέννηση και γιγαντώθηκε την περίοδο του Διαφωτισμού, δεν είναι μονάχα δικό σας εργαλείο, αλλά και των φιλελεύθερων ιδεαλιστών, οι οποίοι, βασισμένοι στη θεωρία του ορθού λόγου της ιδεαλιστικής προσέγγισης, επικαλούνται έναν πλουραλιστικό κόσμο, όπου μπορούν να συγκατοικήσουν αντιφατικές αξίες. Και όλες αυτές οι αξίες υπόκεινται στην κριτική του εξελισσόμενου «ορθού» λόγου, που θεωρείται οικουμενικός και προϋποθέτει τη δημοκρατία, θεμελιώνει την ελευθερία της βούλησης και το κράτος δικαίου. Όμως, ενώ η ιδέα του ορθού λόγου ως επιστημολογική κατάκτηση μας απελευθέρωσε από τον σκοταδισμό του Μεσαίωνα, από την άλλη μεριά δεν είναι και αυτή απαλλαγμένη από μειονεκτήματα. Διαπερνώντας όλες τις επιστήμες, την οικονομία και την πολιτική, δημιούργησε πλαστές βεβαιότητες και αυθεντίες, που έγιναν όπλο στα χέρια της πολιτικής. Με όπλο τα δήθεν επιστημονικά πορίσματα, οι ναζί επιχείρησαν να νομιμοποιήσουν τις απάνθρωπες ιδέες και πρακτικές τους, για να φέρω ένα πρόχειρο, ακραίο

παράδειγμα. Εσείς οι κομμουνιστές βασιστήκατε στον επιστημονικό ορθολογισμό του διαλεκτικού υλισμού, που στη συνέχεια νομιμοποίησε μια ακόμη αυταρχική αυθεντία, αυτή του σκεπτόμενου πολιτικού ηγέτη - επαναστάτη, που θεωρείται ως ο μόνος εκφραστής της αληθινής κριτικής σκέψης. Η πίστη στον «κεκτημένο» ορθολογισμό διαπότισε τη σκέψη και τη δράση γενεών ολόκληρων καταλήγοντας στην πεποίθηση πως τα ανθρώπινα και κοινωνικά ζητήματα μπορούν να μετρηθούν, να ακτινογραφηθούν, να διαγνωσθούν επιστημονικά και να θεραπευθούν κατά την κρίση ορισμένων πεφωτισμένων, όπως θα γινόταν με ένα υποτιθέμενο ιατρικό μοντέλο, αγνοώντας πως ο άνθρωπος είναι και πολιτιστική ύπαρξη, κατασκευαστής συμβόλων και νοημάτων και δημιουργικός φορέας σκέψης και ποιημάτων, με την αρχαιοελληνική σημασία του όρου. Η ελπίδα, Χάρη μου, σε έναν επίγειο παράδεισο, που θα προέκυπτε από την πίστη μας σε έναν έτοιμο για μας και προκατασκευασμένο ορθό λόγο, κατέρρευσε και στον καπιταλισμό και στα κράτη του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η φρίκη του Β' Παγκοσμίου πολέμου με τα 60 εκατομμύρια νεκρούς, το ανθρώπινο όνειδος της βόμβας της Χιροσίμα, που θεωρήθηκε ως επιτυχία της νέας τεχνολογίας, οι φρικαλεότητες και το αίσχος του Άουσβιτς, ο ανηλεής κατατρεγμός των μειονοτήτων, όπως οι αδελφοί μας οι Πόντιοι, και τα εκατομμύρια ανθρώπινα εγκλήματα της Σταλινικής δικτατορίας, όλες αυτές οι πράξεις της σύγχρονης βαρβαρότητας δεν έχουν τίποτα να ζηλέψουν από εκείνες της Ιεράς Εξέτασης και των άλλων εγκλημάτων που έγιναν στο όνομα του Χριστού.

- Έλα τώρα, ρε Αριστοτέλη, μην το παρατραβάς και τα βάζεις όλα σε ένα τσουβάλι! Και αν ακόμη υποθέσουμε πως ο Στάλιν έκανε εγκλήματα και πως η μαρξιστική θεωρία δεν εφαρμόστηκε σωστά, αυτό δεν αναιρεί την αξία του μαρξισμού. Άλλο η θεωρία, άλλο η εφαρμογή της.
- Μα το ίδιο επιχείρημα ισχύει και για τον Χριστιανισμό. Ο Νίτσε, για παράδειγμα, ο οποίος δεν ήταν και τόσο φιλικά διακείμενος σε αυτόν, είπε κάπου πως ο ιουδαϊο-χριστιανισμός, αφού σκότωσε τους αρχαίους θεούς υπέρ του

ενός και μοναδικού θεού, έγινε στη συνέχεια νεκροθάφτης του δικού του θεού, γιατί εκεί τον οδήγησαν οι θρησκευτικοί ηγέτες που διαχειρίζονταν την εκκλησία, όπως είναι οι χριστιανοί-αυτοκράτορες και οι θρησκευτικοί τύραννοι της Ιεράς Εξέτασης. Ξέρουμε λοιπόν όλοι πώς κατάντησαν τις αρχές του Χριστού μέσα στην κοινωνία και πως αυτοί ευθύνονται περισσότερο για το ότι οι αρχές αυτές δεν υλοποιήθηκαν στην πράξη. Αλλά και η αυθαιρεσία των θεολογικών ερμηνειών, που εκπαίδευαν τον λαό και συγχρόνως υπηρετούσαν τα συμφέροντα των ισχυρών, ευθύνεται επίσης γι' αυτό και λιγότερο ο κόσμος που εκπαιδευόταν από αυτούς. Είναι οι νέες μορφές γραμματέων, Φαρισαίων και υποκριτών, που αλλοίωσαν τις ιδέες και υπέθαλψαν τον πρωτογονισμό που ο άνθρωπος κουβαλά μέσα του από τα βάθη της Ιστορίας.

- Εντάξει, να το δεχτώ αυτό. Όμως, όπως και να το κάνουμε, η θρησκεία με την πολιτική δεν πρέπει να μπλέκονται. Είναι ασυμβίβαστες καταστάσεις και έννοιες, μου απαντά επιμένοντας στο αρχικό του επιχείρημα ο Χάρης, που ήταν βέβαια κατά βάση λογικό.
- Ξέρω, Χάρη μου, πολλά πράγματα δεν συμβιβάζονται, γιατί φαίνονται αντιφατικά και γιατί προέρχονται από έναν ιδεολογικό χώρο μη αποδεκτό για κάποιους από εμάς. Αποκλείεται όμως να υπάρχει και κάποια αλήθεια στον χώρο αυτόν; Αυτό το ανεπανάληπτο, που ανέφερε ο Απόστολος Παύλος ως μήνυμα του Χριστιανισμού, δηλαδή ότι δεν υπάρχουν πλούσιοι και φτωχοί, δεν το θεωρείς κάτι πολύ προωθημένο και αποδεκτό; Ή το άλλο, που είπε ο Χριστός, ότι δηλαδή εκείνος που έχει δύο χιτώνες, να δώσει τον έναν στον συνάνθρωπό του; Σε τι θα πείραζε να εμπλουτίζαμε το όραμα του κομμουνισμού και με αυτή την ιδέα; Όλα θα πρέπει να εκπορεύονται από το Κράτος;
- Μα γιατί Αριστοτέλη μου ο μόνος τρόπος υλοποίησης της ανθρώπινης κοινωνίας που οραματιζόμαστε είναι η επανάσταση. Γιατί πάντα θα υπάρχει η σύγκρουση συμφερόντων. Ο άλλος τρόπος είναι η κριτική σκέψη, η καθοδήγηση του λαού για να ανοίξουν τα μυαλά του.

- Και όμως, στο ίδιο δογματικό σκεπτικό καταλήξατε κι εσείς ως διαφωτιστές των νέων σοσιαλιστικών αξιών. Και αυτό, γιατί η έννοια και της δικής σας διαφώτισης του λαού πάνω στην κριτική σκέψη του ιστορικού υλισμού, όπως διαμορφώθηκε στην πράξη, ενώ είχε συγκεκριμένη οπτική και περιεχόμενο, παρουσιάστηκε σε μας ως ιδέα γενικεύσιμη και αλάνθαστη, που αποκλείει όλες τις άλλες, χωρίς να ενθαρρύνεται και η αυτοκριτική απέναντι στις ίδιες τις παραδοχές και τις ιστορικές της πρακτικές. Με την υπέρβαση αυτού του μέτρου, όσον αφορά την έννοια της κριτικής σκέψης, που οδήγησε στην έλλειψη της αυτοκριτικής, χάθηκε και η ελευθερία του ατόμου, οπότε και αυτο-αποδυναμώθηκαν και οι υπόλοιπες αξίες της κοινωνικής ανθρωπιάς. Έτσι φτάσαμε και στα σταλινικά εγκλήματα, τα οποία όλοι σας καταλήξατε να επικροτείτε.

Εκείνη την ώρα ο Χάρης σηκώθηκε πάνω νευριασμένος λέγοντας:

- Μα πώς είναι δυνατόν να είσαι κι εσύ, Αριστοτέλη, θύμα της ιμπεριαλιστικής προπαγάνδας; Αυτά που λες για τον Στάλιν είναι συκοφαντίες και ψευτιές, που κυκλοφορούν προκειμένου να μπλοκάρουν την ανερχόμενη δύναμη των Σοβιέτ. Δεν βλέπεις τις επιτυχίες της Σοβιετικής Ένωσης στο διάστημα, στην Επιστήμη και παντού; Εκεί οι άνθρωποι δεν πεινούν, υπάρχει ισότητα στις ευκαιρίες. Αν ήμασταν εκεί, θα σπουδάσαμε δωρεάν και δεν θα παίζαμε κομπάρσοι στο θέατρο.
- Μπορεί και να πηγαίναμε και στα κολχόζ, ρε Χάρη, να μαζεύουμε ρύζι!
- Τώρα τα ισοπεδώνεις όλα και είσαι βαθιά προκατειλημμένος.

Ο αγαπημένος μου φίλος σταμάτησε εκεί τη συζήτηση και μου συνέστησε να αλλάξουμε θέμα, γιατί θα χαλούσαμε αυτή την ωραία βραδιά.

Σήμερα ο Χάρης δεν ζει πια, μας άφησε πολύ νωρίς, αλλά ένιωσα την ανάγκη να του γράψω μια επιστολή σαν συνέχεια αυτής της συζήτησης που κάναμε εκείνη τη θαυμάσια νύχτα στον Λυκαβηττό και με αυτόν τον τρόπο να επικοινωνήσω μαζί του για

να του περιγράψω τα καινούργια δεδομένα που προέκυψαν στη μεταμοντέρνα εποχή της τεχνολογικής επανάστασης και του σκεπτικισμού, η οποία αμφισβήτησε πολλούς μύθους, ανάμεσα στους οποίους και την ύπαρξη ενός και μοναδικού ορθού λόγου. Αυτή την επιστολή θα του έστελνα νοερά, για να του πω αυτά που έχω ανάγκη να μοιραστώ μαζί του:

Επιστολή χωρίς τη διεύθυνση του παραλήπτη

Αγαπημένε μου φίλε, Χάρη,

Δεν θα ξεχάσω εκείνη τη βραδιά στον Λυκαβηττό, που, χωρίς φράγκο στην τσέπη και με την καρδιά γεμάτη όνειρα, είχαμε την άνεση να αρμενίζουμε στον αττικό ουρανό και να συζητάμε μέχρι τη δύση του φεγγαριού για τον κόσμο και τη θρησκεία. Τη σκέφτομαι με νοσταλγία αυτή την περίοδο της ζωής μας και αυτή τη φιλία μας, παρόλο που τότε ήμασταν στο περιθώριο, αδύναμοι, μέσα στην ταραγμένη εποχή της «αποστασίας» και, στη συνέχεια, της δικτατορίας.

Μπορεί και οι δυο στο τέλος να καταφέραμε μόνοι μας αυτό που θέλαμε από τη ζωή στην προσωπική και την επαγγελματική σφαίρα, μέσα από την οικογένεια και την προσφορά μας στους άλλους, στο μέτρο του δυνατού. Μπορεί να δοκιμάσαμε κι εμείς μια μικρή γεύση από τον καρπό της κοινωνίας της αφθονίας, του παιχνιδιού της καταναλωτικής ευτυχίας, της μεταπολιτευτικής ελευθεριότητας και του άναρχου κρατισμού στη χώρα μας. Όμως, την εποχή εκείνη τη νοσταλγώ, όχι μόνο γιατί ήμασταν νέοι, αλλά και γιατί πιστεύαμε πως υπήρχε τρόπος να αλλάξουμε τον κόσμο. Εσύ, μέσα από τον μαρξισμό κι εγώ, μέσα από τον δημοκρατικό σοσιαλισμό και τη λατρεία που είχα στο πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας της αρχαίας Αθήνας.

Και οι δυο, τελικά, δεν αλλάξαμε πολύ. Λίγο-πολύ στο ίδιο σκαρί χτίσαμε τη σχεδία του ταξιδιού μας. Άλλαξαν όμως οι καιροί και - μαζί τους - θάμπωσε το όραμα εκείνο και η σχεδόν βέβαιη προσδοκία, πως όλοι μαζί θα μπορούσαμε να φτιάξουμε έναν καλύτερο κόσμο.

Ο κόσμος όμως μεγάλωσε πολύ, Χάρη μου, από τότε. Οι τεράστιοι δρόμοι που ξανοίχτηκαν μπροστά μας μπλέχτηκαν και

δυσκόλεψαν ακόμα περισσότερο. Σε σκοτεινιές μας οδήγησαν. Εδώ νομίζαμε πως η δυσκολία της εγκαθίδρυσης της δημοκρατίας σε αυτή τη μικρή γωνιά του πλανήτη που ζούσαμε, ήταν δυσβάσταχτη, γι' αυτό και δεν τα καταφέραμε. Πώς να σηκώσουμε τώρα και το βάρος της δυστυχίας όλου του κόσμου; Και να θέλαμε να κλείσουμε τα μάτια μας σε αυτόν, έρχεται εκείνος μπροστά στις πόρτες μας να ταρακουνήσει την πολύτιμη ησυχία μας. Οι φτωχοί, οι πεινασμένοι, οι εκμεταλλευτές, οι τύραννοι και οι βασανιστές γίνανε μιλιούνια στη μικρή και στη μεγάλη μας γειτονιά...

Οι επιστήμονες εξακολουθούν να εργάζονται όλο και πιο εντατικά, να ανακαλύπτουν και να παράγουν όλων των ειδών τα προϊόντα υπηρετώντας τους στόχους ενός χωρίς όρια φιλελευθερισμού και του περιβαλλοντικού ρίσκου, που δεν νοιάζεται για τον Λόγο, δηλαδή το νόημα όλων αυτών. Η πολιτική και η διανόηση, όπως και οι θρησκείες, οι αστρομαντείες και οι κάθε λογής μαγείες, ρίχνουν σωσίβια προσωρινής σωτηρίας, μην έχοντας ουσιαστικά κάτι καινούριο να προσφέρουν.

Μεγάλωσε ο κόσμος μας, Χάρη μου, κι εμείς πολύ μικρύναμε. Ήλθαν τα πάνω κάτω. Δεν πονούμε πια ως άτομα μόνον από τον φόβο της αρρώστιας και του θανάτου, δεν προσωποποιούμε πια το μίσος μας για τον εχθρό και για τους μεταξύ μας πολέμους. Όλα αυτά πληθύνανε, ζουν και βασιλεύουν. Πονούμε από τα έγκατα του υποσυνείδητου του ανθρώπινου είδους για τον δρόμο της αυτοκαταστροφής που έχει πάρει η ανθρωπότητα, για την ημερομηνία λήξης της ζωής, όπως την ξέραμε στον πλανήτη και για το ότι, αντί για σεντούκι με οράματα και πεπραγμένα, αφήνουμε αυτή την ημερομηνία λήξης στα παιδιά και τα εγγόνια μας, σαν μια τραγική παρακαταθήκη.

Παρ' όλες τις προόδους και τα τεχνολογικά επιτεύγματα, βρεθήκαμε πάλι στον ίδιο παρονομαστή: στο άλυτο πρόβλημα της οικονομικής και της επεκτατικής απληστίας, της μεταξύ μας εξουσιαστικής εκμετάλλευσης - όπου μας δίνεται η ευκαιρία - μέσω της χρήσης κάθε μορφής βίας και εξαπάτησης, της εγωκεντρικής συμφεροντολογίας. Από την οικογένεια μέχρι τα κράτη ολόκληρα. Σε ποιο σημείο του πλανήτη μας ξεπεράστηκαν αυτές οι αδυναμίες; Σχεδόν σε κανένα.

Επεκτατικοί πόλεμοι εξακολουθούν να γίνονται προληπτικά από τους πλανητάρχες, που ως θέαμα παρουσιάζουν στις τηλεοράσεις τις βόμβες να σκοτώνουν τους αμάχους «για το καλό τους». Εξεγέρσεις λαών πνίγονται στο αίμα, για να τις διαδεχτούν αμφιβόλου αξιοπιστίας πολιτεύματα. Παρανοϊκοί δικτατορίσκοι γαντζώνονται στην εξουσία και παλικάρίζουν ανόητα απέναντι στις μεγάλες δυνάμεις παρασύροντας τις χώρες τους στο χάος και στην καταστροφή. Την ώρα τούτη που σου γράφω, ένα φοβερό ατύχημα έγινε σε πυρηνικό σταθμό της Ιαπωνίας, χειρότερο ίσως και από αυτό του Τσερνομπίλ, που οφειλόταν καθαρά σε λάθος εκτιμήσεις και σε επιπόλαιες αποφάσεις πολιτικών και ειδημόνων, που βάζουν το κέρδος και τον οικονομικό ανταγωνισμό πάνω από την ίδια την επιβίωση της κοινωνίας τους και την ασφάλεια της ανθρωπότητας. Τέτοιοι πυρηνικοί αντιδραστήρες υπάρχουν διάσπαρτοι σε όλον τον κόσμο, αλλά και στην Ευρώπη. Και τα παιδιά μας αναρωτιούνται: «Σπουδαία κατορθώματα! Ποιος έχει σειρά; Επί τέλους, δεν βάλατε μυαλό από τα αποτελέσματα της αδιαφορίας και της λογικής του ρίσκου; Γιατί παίζετε τη ζωή σε αυτό τον πλανήτη κορώνα-γράμματα;»

Πιστέψαμε σε «σωτήρες» και μετά εφησυχάσαμε, γιατί έτσι μας βόλεψε. Αλλά και αυτά που πιστεύαμε, τα αφήσαμε μόνο στα λόγια και προχωρήσαμε τον κόσμο μας ελάχιστες σπιθαμές πιο πάνω από εκεί που μας τον άφησαν οι πατεράδες μας. Το μόνο κοινό που έχουμε σήμερα όλοι οι Έλληνες είναι να κοιτάμε κατάματα τη γυμνή αλήθεια, αντιμέτωποι με την εκτεταμένη απ' άκρου εις άκρον διαφθορά, την ανοργανωσιά, την ανομία, την οικονομική και πολιτική χρεοκοπία της χώρας και απλά να συμφωνούμε πως δεν είναι δημοκρατία, ούτε αποδεκτή κοινωνία αυτό που έχουμε.

Δεν ξέρουμε από πού να αρχίσουμε και πώς να βγούμε από την κρίση. Οι πολιτικοί μας μικροί. Έρχονται, καυγαδίζουν υποκριτικά, πλουτίζουν, εναλλάσσονται και παρέρχονται. Δεν γίνεται να περιμένουμε άλλο τους κομιστές της δημοκρατίας και της ανθρωπιάς. Κάτι πρέπει να κάνουμε κι εμείς, αλλά δεν ξέρουμε τι και πώς. Οι παλιές συνταγές δεν αρκούν. Το να σηκώσουμε ένα πανό και να φωνάξουμε στους δρόμους μοιάζει

πλέον αναχρονιστικό. Αλλά και να τα κάνουμε όλα λίμπα με τη βία, θα ήταν η χειρότερη προβοκάτσια, που θα έδινε πάσα στα στόματα των ανθρώπων που έχουν στα χέρια τους τη δύναμη και τα μικρόφωνα. Μα, ακόμη κι αν καταφέρναμε να γκρεμίσουμε το «σύστημα», το πρόβλημα θα παρέμενε πάλι εδώ, μαζί μας. Γιατί αυτό που χρειαζόμαστε πάνω απ' όλα, είναι πώς να συνεννοηθούμε από δω και πέρα, πώς να αρχίσουμε, επί τέλους, να μαθαίνουμε τι σημαίνει να νοιαζόμαστε για το κοινό καλό, για μια στοιχειώδη, τουλάχιστον, δικαιοσύνη, για τη βιώσιμη ανάπτυξη και για το περιβάλλον, πώς να πραγματοποιούμε οργανωμένη θετική δράση, ατομικά και συλλογικά. Κι αυτό να περνά στην πράξη της απλής καθημερινότητάς μας. Είμαστε όμως ακόμη πολύ μακριά από το σημείο αυτό. Να αλλάξουμε δηλαδή τις συνήθειές μας γιατί, απλούστατα, έτσι μας βολεύει.

Δεν ξέρω, αλλά το πρωτόγνωρο φαινόμενο της αυτο-οργάνωσης μιας εκτεταμένης επαναστατικής δράσης στην Αίγυπτο, που άρχισε με την πρωτοβουλία άπειρων στην πολιτική απλών νέων μέσα από το διαδίκτυο, μου δίνει ιδέες και ελπίδες πως οι νέες τεχνολογίες θα μπορούσαν να βοηθήσουν και στη δική μας περίπτωση, που ασφαλώς είναι διαφορετική από αυτή της Αιγύπτου, φτάνει να διαμεσολαβήσουν πρωτοβουλίες κριτικής έμπνευσης και όχι ανιστόρητου μιμητισμού. Γιατί, εκτός από πολιτικούς ηγέτες, χρειαζόμαστε και τη συνείδηση του πολίτη. Πού θα τη βρούμε όμως αυτή την ώριμη συνείδηση, αφού είμαστε γέννημα - θρέμμα αυτού του τόπου, με το συγκεκριμένο ιστορικό; Έχουμε διπλή επανάσταση να κάνουμε, φίλε μου, την ίδια στιγμή. Αυτό είναι το δύσκολο. Μία ατομική και μία συλλογική. Και καλά να μάχεσαι για την απληστία των άλλων. Τι κάνουμε όμως με τη δική μας απληστία και ματαιοδοξία;

Ήρθε, Χάρη, η ώρα του απολογισμού και της αυτοκριτικής. Η ώρα της δράσης με διαφορετικούς τρόπους, πάνω σε μια βάση διαφορετική από αυτή που ξέραμε και που μέχρι τώρα είχαμε συνηθίσει. Όμως τα οράματά μας δεν φαίνονται πια τόσο σίγουρα και τόσο εύκολα, όσο την εποχή της νιότης μας. Αυτό - και όχι τη νιότη - είναι που τώρα νοσταλγώ.

«Καλά, αυτά μόνο έχεις να μου πεις;», φοβούμαι πως θα ήθελες τώρα να μου απαντήσεις. «Όλα μαύρα τα βλέπεις και

σκοτεινά; Επειδή βρίσκεσαι στην τελευταία φάση της ζωής σου, στερείς από τους νέους κάθε ελπίδα παρουσιάζοντας το μέλλον εντελώς αδιέξοδο, χωρίς μια πρόταση να κρατάς στα άδεια σου χέρια;»

Όχι, φίλε μου, δεν τα βλέπω όλα μαύρα, όσο και αν έτσι φαίνονται. Τίποτε δεν πεθαίνει εντελώς, γιατί πάντα υπάρχουν σπέρματα ιδεών και προτύπων που μετεξελίσσονται και μας φωτίζουν. Το δύσκολο είναι πως ζητάμε τώρα από τις νέες γενιές πολύ πιο ουσιαστικές αλλαγές από αυτές που εμείς επιδιώξαμε στη σκέψη, στην καρδιά και στην καθημερινή τους δράση, στο ατομικό και στο συλλογικό επίπεδο. «Πολλά δεν τους ζητάτε; Δύσκολα πράγματα», θα μου πεις, όχι όμως και αδύνατα. Η ίδια η πραγματικότητα εξάλλου θα μας αναγκάσει να αναθεωρήσουμε τις κυρίαρχες αξίες και τις προτεραιότητές μας.

Το θαμπό μου όραμα, αυτό που σου ανέφερα πιο πάνω, από όπου αντλώ ελπίδα για τις νέες γενιές, τρεις βασικές πηγές κοινωνικών αξιών μου την προσφέρουν: Η Δημοκρατία, η Ανθρωπιά και η Φύση.

Όλο και περισσότερο πιστεύω πως ο χρυσός κανόνας της Δημοκρατίας, δεν έχει χάσει τη λάμψη του! Είναι από τα πλέον σταθερά θεμέλια της πολιτιστικής μας παράδοσης. Χρειάζεται όμως να βελτιώνουμε συνεχώς τη μορφή της, να διευρύνουμε και να βαθαίνουμε το νόημά της στο πλαίσιο της νέας πραγματικότητας, να την κάνουμε καθημερινή πράξη, ακόμη και θυσιάζοντας ορισμένα προνόμια που μας έχει χαρίσει η κοινωνία των πατεράδων μας. Το νόημα αυτό χρειάζεται να παλέψουμε για να το αναπτύξουμε όχι με τον αφανισμό του αντίθετου και της αντινομίας, όσο με την αναζήτηση του εκάστοτε Μέτρου, το οποίο δεν εννοείται ως απλή μεσότητα ή μετριότητα, αλλά ως δυναμική αρμονία, το πρόσωπο της οποίας μάς είναι ακόμα άγνωστο, αφού σχετίζεται με όλους τους υπό ανάπτυξη τομείς της κοινωνικής εξέλιξης και της ατομικότητας του ανθρώπου.

Το μέτρο της εποχής μας δεν θα μας το δώσει έτοιμο η αρχαία ελληνική παράδοσή μας, όπως νομίζουν διάφοροι αρχαιολάτρες, που έφτασαν να γίνουν οπαδοί του Δωδεκάθεου. Δεν μπορούμε όμως να αντλήσουμε τα πάντα από τη νοησιαρχική αντίληψη που κληρονομήσαμε από αυτούς, ούτε από την έννοια της

Δημοκρατίας που περιορίζεται μόνο στα στενά πλαίσια της πόλης. Και τα δύο αυτά θαυμάσια επιτεύγματα θα μπορούσαν να εμπλουτιστούν με τις αξίες της ανθρωπιάς και της οικουμενικής αλληλεγγύης, τις οποίες κατά βάση κληρονομήσαμε από τον Χριστιανισμό, που εμπεριέχει σπέρματα συναισθηματικής νοημοσύνης, ανεξάρτητα από το αν, εξ αιτίας του ρόλου που παίζουν οι θρησκείες, ποτέ δεν τις είδαμε να πραγματώνονται. Γιατί κάτι, στο οποίο ούτε η χριστιανική θρησκεία, ούτε και οι νεωτερικές θεωρίες του ορθού λόγου έδωσαν σημασία αιώνες τώρα, είναι αυτό που ο Χριστός εισήγαγε στην ιστορία της δυτικής σκέψης, δηλαδή η σχεσιο-συναισθηματική διάσταση της κοινωνικής μας ζωής, που ολοκληρώνει την ανάπτυξη των ατόμων και των ομάδων τόσο στο ενδο-προσωπικό, όσο και στο δια-προσωπικό επίπεδο.

Αυτό το μάθαμε μεταγενέστερα, μετά την εμφάνιση της μαρξιστικής σκέψης, που δεν είχε προλάβει να γνωρίσει τις κατοπινές εξελίξεις των θεωριών της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και της ψυχολογίας του ατόμου και των ομάδων. Διαπίστωση των θεωριών αυτών είναι πως η θετική στάση και η εποικοδομητική σχέση με τον εαυτό μας και τους άλλους είναι ένας από τους πιο σημαντικούς όρους της ανθρώπινης ολοκλήρωσης και ότι ο όρος αυτός είναι συνάρτηση της αγωγής και της κοινωνικοποίησής μας, όπως και κάθε άλλη κοινωνική αξία. Διαμορφώνεται δηλαδή με τους ίδιους μηχανισμούς, που προτείνονται και από τις άλλες κοινωνικο-πολιτικές θεωρίες. Οι θεωρίες της πολυ - πολιτισμικότητας από αυτές τις ιδέες αντλούν τα ερείσματά τους περισσότερο, και λιγότερο από τις ορθόδοξες μαρξιστικές θεωρίες.

Η σχεσιο-ψυχολογική πλευρά του ανθρώπου, που σημειωτέον, αγγίζει και τις «καθαρά» κοινωνιολογικές έννοιες (όπως αυτές της εξουσίας, της δύναμης και του κοινωνικού ελέγχου, της πάλης των συμφερόντων, της εκμετάλλευσης και της κοινωνικής ιεράρχησης), υπήρξε εν τούτοις μια από τις πιο παραμελημένες πλευρές του κοινωνικού προβληματισμού και της δράσης μας, τόσο από την πλευρά της χριστιανικής εκκλησίας, όσο και από τα σοσιαλιστικά καθεστώτα. Όμως, ο ιδεαλισμός έγινε τελικά το στήριγμα του καπιταλισμού, που αντί να βασίσει την κινητήρια

δύναμή του στον άνθρωπο, όπως ισχυριζόταν, υπηρέτησε το αχαλίνωτο κέρδος και την πίστη στον θεό της οικονομίας, της κατανάλωσης και της εκμετάλλευσης. Στο ίδιο σημείο όμως κατέληξε και ο ιστορικός υλισμός, που κατάντησε αλαζονικός, γραφειοκρατικός οικονομισμός και υπηρέτησε το επικίνδυνο δόγμα: «Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα». Και τα δύο συστήματα απέτυχαν παταγωδώς: το μεν πρώτο μετέτρεψε την ελευθερία της αγοράς σε ένα παγκόσμιο τέρας με ασυγκράτητες καταστροφικές δυνάμεις, ενώ το δεύτερο επιδίωξε κάτι παλιομοδίτικο και φθαρμένο: να υποτάξει την ιδέα του διεθνισμού στον δικό του εθνοκεντρισμό και τον στρεβλό κρατισμό.

Συμφωνώ μαζί σου στο ότι, γενικά, ο διαχωρισμός της επιστήμης από τη θρησκεία είναι μια ιστορική κατάκτηση, που δεν πρέπει να χάσουμε και πως ο ρόλος της χριστιανικής θρησκείας στην Ευρώπη υπήρξε διαχρονικά περισσότερο κατευναστικός και υποστηρικτικός της υποταγής στην εξουσία μάλλον, παρά της κοινωνικής αλλαγής. Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε όμως το γεγονός πως και η θρησκεία είναι ένα επιστημονικά αναγνώσιμο αφήγημα της ανθρωπότητας, που εμπεριέχει κρυφά και φανερά μηνύματα για ανθρώπινες ανάγκες και άλута προβλήματα, τα οποία εκφράζονται μέσω της μυθοπλαστικής μας γλώσσας. Ας μην ξεχνούμε εξ άλλου ότι η ποιότητα της λογικο - συναισθηματικής προδιάθεσης και η στάση του ατόμου και των ομάδων είναι αυτή που κάνει τη διαφορά και μετατρέπει τον πολιτικό και τον ιεραπόστολο σε ευεργέτη ή σε μισάνθρωπο και τους αγωνιστές μιας ιδέας σε οικοδόμους προόδου ή σε νέους βασανιστές. Αν δεν θέλουμε να δανειστούμε τις αξίες αυτές από τη θρησκεία, ας τις αντλήσουμε, τουλάχιστον, από την ψυχοθεραπεία και τις επιστήμες της αγωγής. Το κακό είναι πως μια τέτοια ιδέα την αποκλείουν εξ αρχής οι κυρίαρχες πολιτικές και κοινωνιολογικές θεωρίες, που υποστηρίζουν πως το χάσμα τους με τις επιστήμες του προσώπου είναι αγεφύρωτο.

Και όμως! Η ιδέα της αγάπης για τον εαυτό μας και τους άλλους είναι ίσως η ανώτερη έκφραση ανθρωπιάς και προϋποθέτει την αποδοχή του άλλου, τον σεβασμό, την κατανόηση, την ετεροσυναίσθηση και τη γνήσια επικοινωνία.

Θεωρώ ότι στη σύγχρονη εποχή μια προώθηση του πολιτικού αναστοχασμού και της δράσης μας και σε αυτό τον ψυχοκοινωνικό τομέα του ανθρώπου, θα μας έδινε ίσως την ευκαιρία να ανακαλύψουμε έναν από τους όρους που θα συνέβαλε στη δημιουργία μιας σημαντικής γνωστικής ανακάλυψης και μιας βαθύτερης επανάστασης της κοινωνίας των πολιτών και του προσώπου. Υπάρχει τρόπος να μπολιάσουμε τις πολιτικές μας θεωρίες με την κατάκτηση αυτής της αρετής; Ιδού ένα ακόμη ερώτημα: Αποκλείεται να μπολιαστεί η πολιτική αρχή της δημοκρατίας και, στη συνέχεια, η κοινωνική αγωγή μας, με την ψυχοκοινωνική αρετή της ετεροσυναίσθησης, έστω και με κάποιες διαβαθμίσεις και όρια;

Διανύουμε ήδη μια νέα εποχή, την εποχή της τεχνολογικής επανάστασης, της κβαντομηχανικής, του σκεπτικισμού και της οικουμενικότητας. (Αποφεύγω να πω της παγκοσμιοποίησης, γιατί αυτή είναι το αναγκαίο κακό που καλούμαστε από τα πράγματα να μετατρέψουμε σε μια έννοια θετική και πανανθρώπινη). Η αναγωγή όλων των προβλημάτων σε μεταφυσικές ερμηνείες ή, αντίθετα, στη σφαίρα του διαφωτιστικού ορθολογισμού, της διάνοησης και της μικροπολιτικής, δεν αρκούν πλέον για την κατανόηση και τη διαχείριση των παλιών και των νέων ανθρώπινων προβλημάτων. Έχει φθάσει ο καιρός της αναθεώρησης, της σύνθεσης των διαφορετικών θεωρήσεων και της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς (όχι με την έννοια της νέας ιδεολογικής σούπας, αλλά της γενναίας και δημιουργικής σκέψης και δράσης) και της συνεργίας των διαφορετικών δυνάμεων της κοινωνίας με προσανατολισμό στο διαρκώς ζητούμενο: τον Άνθρωπο και τον περιβάλλοντα Κόσμο του.

“Επιστροφή στον Άνθρωπο, στον Πολιτισμό, στη Φύση, στο Όνειρο” είναι ένα σύνθημα που έρχεται και επανέρχεται από το παρελθόν, παραμένει όμως και στις μέρες μας κατ’ εξοχήν επίκαιρο. Συνειδητοποιούμε σιγά-σιγά ότι κάθε νέα πραγματικότητα μοιάζει με ένα φρέσκο, πρωτόγνωρο και δυσανάγνωστο - αλλά συναρπαστικό - κείμενο αυτού του οράματος, που μπορεί να διαβαστεί και να ξαναδιαβαστεί πολλές φορές και από πολλούς ανθρώπους κατά τρόπο διαφορετικό,

μέσα από πολλές οπτικές, μέσα σε διαφορετικό κάθε φορά πλαίσιο αναφοράς και σε διαφορετικές φάσεις της εξελικτικής μας πορείας και ωριμότητας.

Βλέπουμε ότι στο πέρασμα των αιώνων πολλές αλλαγές έχουν γίνει, πολλοί νόμοι έχουν ανακαλυφθεί, ενώ άλλοι έχουν καταλυθεί. Ένα όμως από τα πράγματα που δεν άλλαξε, από την εμφάνιση των οργανωμένων ανθρώπινων κοινωνιών μέχρι σήμερα, είναι η αδυναμία του δυνατού (μέσα σε όλες τις μορφές των κοινωνικών ομάδων) να υπερβεί τον πειρασμό της αντιδημοκρατικής χρήσης και της κατάχρησης της εξουσίας του με κάθε πρόσφορο τρόπο, η αδυναμία του να μπει στη θέση του άλλου, η τάση του να ενδιαφέρεται πάνω απ' όλα για το ίδιο συμφέρον και να αναλώνεται στην αδιάκοπη επιδίωξή του, επικαλούμενος την αρχή της αλληλεξάρτησης μόνον όταν το συμφέρον του κινδυνεύει. Ως προς αυτό το κριτήριο, η ανθρώπινη κοινωνία είναι ακόμη τόσο παλιά, όσο ήτανε πάντοτε. Ελάχιστα έχει να ζηλέψει από την κοινωνία των πιθήκων. Και το ερώτημα, ποιος είναι ο δρόμος για να καταφέρουμε αυτή την υπέρβαση, παραμένει ακόμη τόσο ανοιχτό, όσο και ανέκαθεν στο παρελθόν.

Θα τελειώσω την επιστολή μου κάνοντας μια ευχή: αυτή η γενικότερη τάση για άνοιγμα που παρατηρείται στις σύγχρονες κοινωνίες, μακάρι να οδηγήσει τον άνθρωπο σε όσο γίνεται μεγαλύτερη αυτοσυνειδησία και ετεροσυναίσθηση, που κατακτάται μέσα από υπερβάσεις, όπως είναι η γνώση του εαυτού με την υπέρβαση του εγωκεντρισμού, η γνώση του εσύ μέσα από την υπέρβαση του εγώ και η γνώση του εμείς, με την υπέρβαση του «εθνοκεντρισμού» της ομάδας στην οποία ανήκουμε. Να οδηγηθούν δηλαδή οι κοινωνίες μας στο *Μέτρο της ανθρωπιάς*, που, από μια άποψη, σημαίνει και να αποδεχθούμε τα όριά της και να βιώσουμε τη μεγαλοσύνη της, μέσα από αυτές τις υπερβάσεις. Το μέτρο θα βάλει τα όρια που πρέπει να τεθούν στο παγκοσμιοποιημένο χρηματο-οικονομικό κεφάλαιο ως ηγεμονικής μορφής οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας, στην ελευθερία των δυνατών και της αγοράς, στην ύβρη της αλόγιστης και αυτοκαταστροφικής ανάπτυξης, στο κράτος και στον πολίτη, στην εθνική και την οικουμενική ευημερία.

Το μέτρο θα προσφέρει στοχαστικές γέφυρες ανάμεσα στις πολιτικές επιστήμες και στις επιστήμες του προσώπου, θα δείξει λύσεις, στις οποίες δεν υπάρχουν αδιέξοδα, ψευδο-διλήμματα, καθ' ολοκληρίαν νικητές και νικημένοι. Το δυναμικό μέτρο του Ηράκλειτου, θα ξεπεράσει τη μονομέρεια του μαρξισμού, που με το μοντέλο της ιστορικής κίνησης αποκλειστικά μέσω της ανυποχώρητης πάλης των ιδεών και των κοινωνικών συμφερόντων, δανείστηκε μέρος μόνο της θεωρίας του αρχαίου εκείνου φιλόσοφου. Γιατί το νόημα της ηρακλείτειας αρμονίας των αντιθέτων δεν αποκλείει τον έναν από τους δύο πόλους μιας αντιπαλότητας. Όμως, αντί για την ιδέα μιας δυναμικής σύνθεσης των αντιθέτων, κληρονομήσαμε πάλι μια νοοτροπία αποκάλυψης της αλήθειας, μια ιδέα εξίσου μεροληπτική και πολωτική με αυτή του ιδεαλισμού. Αν υιοθετούσαμε τη φιλοσοφία του Ηράκλειτου, που δεν έχει τίποτα να ζηλέψει από τον σχετικισμό, τη φαινομενολογία και την ερμηνευτική σχολή σκέψης της εποχής μας, δεν θα χρειαζόταν καν να διαλέξουμε έναν από τους δύο δρόμους του ψευδο-διλήμματος: «Διάλεξε και πάρε: ριζική σύγκρουση και πάλη των τάξεων ή δυναμικές διεκδικήσεις χωρίς υπερβολική βία, με διαπραγμάτευση και φαντασία;». Αλλά θα απαντούσαμε: «Μα και τα δύο θα διαλέξω, ανάλογα με την περίπτωση, ίσως και διαδοχικά». Αυτό είναι στάση κριτική και όχι προδοσία κάποιου πολιτικού ευαγγελίου. Κάθε άλλη απάντηση θα ήταν άκριτη και φανατική.

Το χρειαζόμαστε αυτό το μέτρο. Γιατί θα ήταν πράγματι τραγικό το να βιώσουμε την οικουμενικότητα στην έσχατη αρνητική της μορφή, όταν δηλαδή οι δυνατοί της γης θα έφθαναν πολύ αργά στο σημείο να κατανοήσουν, για παράδειγμα, ότι δεν έχουν τίποτα σημαντικό να χωρίσουν ακόμη και με τους πιο «ταπεινούς» συνανθρώπους τους, εφόσον θα είναι αναγκασμένοι να μοιράζονται τον ίδιο μολυσμένο αέρα και την εξίσου μολυσμένη τροφή με αυτούς, εξ αιτίας της αδιαφορίας και της αμείωτης κερδοσκοπικής απληστίας τους, που τελικά οδηγεί στην καταστροφή του οικολογικού συστήματος του πλανήτη μας. Τότε θα ήταν πολύ αργά για να αναζητήσουν εναλλακτικές αναθεωρήσεις της μέχρι τώρα κοντόφθαλμης αντίληψής τους για το ποιο είναι πραγματικά το νόημα του ουσιαστικού,

πνευματικού και ηθικού κέρδους των ατόμων και της κοινωνίας μας.

Αγαπημένε μου φίλε Χάρη, ξέρω ότι δεν θα λάβεις ποτέ αυτή την επιστολή. Την αφιερώνω στη βαθιά μας φιλία, που ήταν πάνω από πολιτικές ιδεολογίες και φιλοσοφικές αντιπαραθέσεις. Εκτιμούσα πάντα τη λεπτότητα του χαρακτήρα σου και την έγνοιά σου για τον συνάνθρωπο. Θέλω να σου πω μόνο πως και οι δυο προδοθήκαμε από τους «-ισμούς», στους οποίους πιστέψαμε και τους ακολουθήσαμε ως οπαδοί. (Να και ένα κοινό που έχουμε, αν αυτό σε παρηγορεί).

Πάντα υπήρχαν κρίσεις και πάντα παραπονιόμασταν για τις κρίσεις αξιών στην κοινωνία μας. Φαίνεται ότι η κρίση που περνάμε στις μέρες μας μοιάζει με μια μεταβατική περίοδο φθοράς του καπιταλιστικού συστήματος, έτσι όπως το γνωρίσαμε, και μετάβασης σε κάτι άλλο, που ακόμη δεν έχουμε δει. Εκείνο που ελπίζω μόνο αυτή τη φορά, είναι τούτη εδώ η κρίση που περνάμε ως χώρα και ως ευρωπαϊκός συνασπισμός χωρών, να μας αναγκάσει να ανασυντάξουμε τις δομές και τις δυνάμεις μας μέσα από την αναζήτηση και την πραγμάτωση του δημοκρατικού κράτους των πολιτών, της αειφόρου ανάπτυξης και της πανανθρώπινης αλληλεγγύης. Με πολλούς τρόπους, ίσως, τουλάχιστον όμως προς αυτήν την κατεύθυνση.

Εκείνο το θαυμάσιο βράδυ μείναμε μέχρι που να βασιλέψει το φεγγάρι και σε λίγο θα ξημέρωνε. Βλέποντάς το να δύει, μας έπιασε και τους δυο μας μια μελαγχολία. Η ίδια μελαγχολία με διακατέχει και αυτή τη στιγμή που, με δάκρυα στα μάτια, σε χαιρετώ, όπως αποχαιρετήσαμε κείνο το όμορφο βράδυ το παραμυθένιο φεγγάρι.

Χάρη μου, μέχρι που να πεθάνω θα είσαι πάντα στη σκέψη και στην καρδιά μου.

Ο φίλος σου,

Αριστοτέλης

Κρυονέρι, 7 του Μάη, 2011»

